

Srednji vijek

Hrvoje Gračanin

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

SLAVENI U RANOSREDNJOVJEKOVNOJ JUŽNOJ PANONIJI

UDK 94(=16)''04/10''
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: 29. 2. 2008.

U radu se na temelju pisane i arheološke građe te relevantne historiografske literature pruža sustavna analiza svjedočanstava o ranoj nazočnosti slavenskog etnija u južnoj Panoniji u ranom srednjem vijeku, od prvih mogućih naznaka slavenske prisutnosti u srednjem Podunavlju u 5. stoljeću do vremena karolinškog prodora i sloma Avarskog Kaganata potkraj 8. i početkom 9. stoljeća. Obrađuje se i pitanje slavenske etnogeneze i avarske uloge u širenju Slavena u južnoj Panoniji.

Gljučne riječi: Slaveni, Avari, južna Panonija, rani srednji vijek, etnogeneza.

Uvod

Arheologija i povijest ranih Slavena i danas su obavijeni velom tajnovitosti, iako su se još od 19. stoljeća brojni istraživači iz različitih znanstvenih područja bavili problemima slavenske pradomovine, etnogeneze i glotogeneze. Osnovna i zapravo neprevladiva poteškoća u vezi s postankom Slavena nedostatak je bilo kakvih pisanih vrela koja bi ponešto rasvijetlila najraniju slavensku prošlost, prije nego što su Slaveni u 6. stoljeću postali predmet zanimanja bizantskih pisaca.¹ Stoga se uvriježio pristup prema kojemu je

¹ Nekoć se mislilo da su najraniji konkretan spomen Slavena sačuvali tzv. Pseudo-Cezarijevi *Dijalozi*, čiji je nastanak bio datiran u početak 5. stoljeća (usp. Barišić 1952a, 29-51, 1955a, 2). No, novija su istraživanja pokazala da je djelo sastavljeno vjerojatno sredinom 6. stoljeća, možda i oko 560. godine, što bi značilo da je mlađe i od Jordanove povjesnice *O podrijetlu i djelima Gota* i od *Povijesti ratova* Prokopija iz Cezareje (o Pseudo-Cezariju i njegovu spisu usp. Riedinger 1969, uz kritičko izdanje koje je također priredio Rudolf Riedinger, *Pseudo-Kaisarios. Die Erotapokriseis*, [Byzantinisches Archiv 12], München 1969., [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Berlin 1989.). Za analizu Pseudo-Cezarijevih podataka o Slavenima usp. Dujčev 1954, 193-209.

rekonstrukciju ranog razvoja Slavena moguće poduzimati tek s pomoću filoloških i arheoloških proučavanja. Slavske studije i jesu započele jezičnim i jezikoslovnim razmatranjima, i dalje veoma utjecajnim. U njihovom središtu stoji teza da se identifikacijom izvornih, praslavenskih naziva za mješta, rijeke, biljke i životinje mogu odrediti smještaj i opseg slavenske prapostojbine. U nadgradnju su zarana uključene i interpretacije zasnovane na arheološkom materijalu, u sklopu kojih se etnogeneza Slavena pokušala povezati s različitim fiksiranim arheološkim kulturama koje su se razvile na pretpostavljenom prostoru slavenske pradomovine.²

Danas se uglavnom smatra kako prostor najranije slavenske etnogeneze valja tražiti na širokom području sjeverno od Karpata i južno od Baltičkog mora, između istočnog porječja Odre i srednjeg toka Dnjepra, dakle u porječju srednje i gornje Visle, gornjeg toka Pruta, Dnjestra i Južnog Buga, srednjeg i gornjeg Dnjepra, Pripjeta i Zapadnog Buga, s time da se u arheološkom smislu mnogo veća vrijednost pridaje tzv. istočnoj tezi u odnosu na tzv. zapadnu tezu.³ To se slaže s pretpostavkom da se izrastanje slavenskog identiteta odvijalo nakon sloma istočnogermanske černjahovske kulture omeđene Karpatima na zapadu, desnim pritocima rijeke Donjec na istoku, srednjim Dnjeprom na sjeveru te Crnim morem i donjim Dunavom na jugu.⁴ Tako bi se u vremenu od otprilike sredine 5. do sredine 7. stoljeća obrazovale bar dvije međusobno usko povezane kulturne skupine, praška (praško-korčačka) i pen'kovska, koje je moguće identificirati kao najranije slavenske kulture.⁵

Širenje ranoslavenskih kultura obično se povezuje sa seobom slavenskog stanovništva prema zapadu i jugu,⁶ ali postoje i mišljenja da se zapravo radilo o procesu priraščivanja, odnosno da su izvorno manje slavenske skupine rasle zahvaljujući tomu što su novopridošlice iz drugih populacija u susjedstvu usvajale identitete i običaje nove, poslavenjene skupine.⁷ U neposrednoj vezi s time stoji postavka da je i područje sjeverno od donjeg Dunava bilo prostor prvotnog oblikovanja slavenskog identiteta koji se razvio iz sučeljavanja s Istočnim Rimskim Carstvom⁸ odnosno da su bizantski autori "izmislili" slavenski etnicitet.⁹ Neuvjerljivom se čini teza da bi se Slaveni počeli u

² O istraživačkim i interpretacijskim problemima povezanim s proučavanjem najranije slavenske prošlosti te tezama o podrijetlu i pradomovini Slavena usp. Barford 2001, 2-23, 48-44, uz Chropovský 1988, 14-23. Za historiografski pregled u vezi s pitanjem slavenske etnogeneze vidi Curta 2001, 6-14.

³ Parczewski 2004, 414. Također i Godłowski 1980, 227-228, 1983, 257-284.

⁴ Barford 2001, 43.

⁵ Parczewski 2004, 414, uz Barford 2001, 63-64. Parczewski navodi i koločinsku kulturu kao treću slavensku kulturnu grupu (414), a potom još i sukowsku kulturu kao najvjerojatnije mlađu fazu praške kulture (415), ali usp. Barford 2001, 65-66, 101-102.

⁶ Parczewski 2004, 416, uz Barford 2001, 47-48.

⁷ Barford 2001, 43-44.

⁸ Curta 2001, 3, 337.

⁹ Curta 2001, 118-119, 344, 349-350.

cjelini identificirati prema oznaci koju su im namijenili njihovi neprijatelji, Bizantinci.¹⁰ Uostalom, nije isključeno da su Slaveni prodrli ili se doselili sa sjevera u donjodunavsku oblast potkraj 5. ili početkom 6. stoljeća uslijed čega je mjesno pučanstvo bilo izloženo asimilaciji i slavenizaciji, a došljaci akulturaciji.¹¹ Prema nekim je istraživačima u drugoj polovini 6. stoljeća na isti prostor pristigao i “drugi val” slavenskih doseljenika.¹²

Može se pretpostaviti kako se i područje Panonije našlo pod utjecajem sličnih procesa u istom vremenskom horizontu. No, zbog odsustva arheološkog materijala i škrтости podataka iz literarnih vrela prodor Slavena u srednje Podunavlje teško je pratiti i rekonstruirati u mnogim pojedinostima, pa mnogošto ostaje na razini hipoteza i radnih teorija.

Pitanje protoslavenske nazočnosti u srednjem Podunavlju od prve polovine 5. stoljeća

U studiji objavljenoj 1952. godine u *Zborniku radova Vizantološkog instituta* srbijanski je bizantolog Franjo Barišić na temelju navoda iz tek djelomično sačuvane *Povijesti Priska* iz Panija, u kojima se opisuje putovanje istočnorimskog poslanstva 449. godine na Atilin dvor,¹³ zaključio da su višekratno spomenuti neimenovani barbari koji su poslanicima bili na usluzi zapravo Slaveni.¹⁴ Zaključak je poglavito zasnovao na podacima da je poslanicima u selima kroz koja su prolazili bio za hranu pripravljan proso (κέγγρος) umjesto pšenice, a za piće med(ovina) (μέδος), da su sluge koji su ih pratili također nosili zalihe prosa i ječmeni napitak nazivan kam (κάμων), te da se mjesno barbarsko stanovništvo nastanjeno uz rijeke služilo čamcima izdubljenima u deblu (μονόξυλα), što se sve može povezati sa Slavenima bilo na osnovi kasnijih bizantskih vrela bilo jezične tradicije.¹⁵ Pritom je Barišić istaknuo da Prisk načelno razlikuje glavne jezike koji su korišteni u hunske veledržavi, gotski, hunski i latinski, od jezika kojim su govorili pobliže neodređeni barbari, a ovo bi bio još jedan od dokaza u prilog pretpostavci da je riječ o Slavenima.¹⁶ Naposljetku, ti bi slavenski žitelji živjeli kao radna većina na prostoru današnje Vojvodine (Banat i Bačka), što proizlazi iz identifikacije rijeka koje spominje Prisk, a koje su poslanici morali prelaziti.¹⁷

Jesu li uistinu već u prvoj polovini 5. stoljeća mogli u srednjem Podunavlju obitavati Slaveni, i to u znatnijem broju, kao što je pretpostavljao

¹⁰ Za komentar u vezi s Curtinom tezom vidi i Pohl 2003, 583-584.

¹¹ Usp. Barford 2001, 47-48. Za argumente usp. Comşa 1972, 11-12.

¹² Comşa 1972, 17-18, 1980, 220-221, uz Barford 2001, 56.

¹³ O tom poslanstvu usp. Gračanin 2003, 53-74.

¹⁴ Barišić 1952b, 60-61.

¹⁵ Barišić 1952b, 55-56, 58-60, 1955b, 14-15, uz bilj. 14, 18-20.

¹⁶ Barišić 1952b, 60, 1955b, 15-26, uz bilj. 23. Usp. i Popović 1961, 201.

¹⁷ Barišić 1952b, 57-58, 61, 1955b, 14, bilj. 15-17.

Barišić? Na pitanje je nemoguće dati siguran odgovor. Ponajprije, to bi značilo da je slavenska etnogeneza bila uglavnom okončana do svršetka 4. stoljeća,¹⁸ ali za to nema konkretnih pokazatelja. Upitna je i jednoznačnost izvorne građe na koju se Barišić pozivao. Jer, riječ μέδος bi mogla biti germanskog odnosno gotskog podrijetla,¹⁹ a za κάμον, vrstu ječmenog piva, znaju i raniji latinski i grčki izvori (Ulpijan, *Digesta*, 33.6.9 praefatio: *camum*; Sekst Julije Afrikanac, *Vezovi* 25 [43, 21 - 44, 1]: κάμον; *Dioklecijanov ukaz o cijenama prodajne robe*, 2.11: *camum* - κάμον), od kojih neki izričito kažu da ga piju Panonci (Sekst Julije Afrikanac). Antički izvori navode i proso kao jelo i piće Panonaca (Dion Kasije, 49.36.3), pa niti uporaba ove žitarice ne može poslužiti kao argument da su Priskovi barbari nužno Slaveni. Napokon, iako kasniji bizantski izvori čamce od izdubljenog debbla listom pripisuju Slavenima (Teofilakt Simokata, 6.9.6: μονόξυλα; *Uskrsna kronika*, a. 626 [724, 8, 9-10, 13, 20]: μονόξυλα; Nikefor, *Kratka povijest*, 18, 10, 56, 15: μονόξυλα; Konstantin VII. Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom* c. 9, 3, 11, 17, 22, 32, 43, 51, 54, 60, 84, 95, 112: μονόξυλα, μονόξυλον), oni nisu isključivo slavensko plovilo, budući da su bili poznati i u antici. Tako Flavije Arijan piše u *Aleksandrovoj vojni* da su se još u vrijeme Aleksandra Velikog njima služili stanovnici uz donji Dunav za ribolov i gusarenje (1.3.6: μονόξυλα πλοῖα), Amijan Marcelin spominje da su ih koristili Izaurijci (14.2.10: *cavati arborum trunci*) i tervinški Goti (31.4.5: *cavati arborum alvei*), dok Zosim s tim u vezi navodi greutunške Gote (4.38.5: μονόξυλα).²⁰

S druge strane, ne zadovoljavaju niti ostala ponuđena rješenja o identitetu Priskovih barbara. Prema Ottu J. Maenchen-Helfenu, barbarski splavari koji su na monoksilima prevezli istočnorimske poslanike preko Dunava bili su vjerojatno Huni jer bi oni držali i stražu na rijeci.²¹ Prisk Hune najčešće označuje kao Skite,²² a potom kao barbare²³ i kao Hune,²⁴ s time da izraz "barbari" u jednini višekratno rabi za Atilu²⁵ odnosno jedanput za hunskog uglednika Edekona.²⁶ Neophodno je naglasiti da se pod "Skitima" i "barba-

¹⁸ Takav zaključak iznosi Margetić 2005, 89.

¹⁹ Usp. Blockley 1983, 384, bilj. 44, Schramm 1997, 101-102.

²⁰ Ova su svjedočanstva promakla Barišiću 1952b, 55-56.

²¹ Maenchen-Helfen 1973, 215, bilj. 92, 1978, 394, bilj. 92.

²² Fr. 2, 24, 37; fr. 6.1, 1, 3, 20-21; fr. 6.2, 1; fr. 9.1, 7; fr. 9.3, 19, 45, 52, 67, 73, 76; fr. 11.1, 1, 28, 32; fr. 11.2, 77, 84, 92, 103, 112, 183, 267-268, 270, 292, 299, 314, 332, 337, 365, 371, 378, 382, 408-409, 410, 417, 420, 429, 436, 539, 603; fr. 12.1, 3; fr. 13.1, 36, 65, 80; fr. 13.2, 1, 7; fr. 14, 21-22, 34, 59, 62; fr. 15.4, 14-15; fr. 23.3, 17.

²³ Fr. 2, 40-41; fr. 6.1, 23, 26; fr. 6.2, 4, 33; fr. 9.3, 9, 57-58; fr. 11.2, 25, 27-28, 71, 74-75, 79, 134, 145, 173, 182, 233-234, 242, 419-420, 426, 433-434, 574, fr. 13.3, 17; fr. 15.1, 3, 18.

²⁴ Fr. 2, 1, 8, 15, 33, 39; fr. 9.1, 2; fr. 9.2, 3; fr. 9.3, 1, 3, 23, 37, 46, 66; fr. 11.2, 31, 46, 60, 598.

²⁵ Fr. 10, 6; fr. 11.2, 140, 164, 266, 355, 586, fr. 14, 7-8, 44, 47; fr. 15.3, 9, 17; fr. 15.4, 17; fr. 17, 12; fr. 23.3, 9.

²⁶ Fr. 11.1, 25.

rima” mogu kriti i pripadnici drugih naroda podložnih Hunima, pa je važno što točnije odrediti kontekst. Kako god bilo, ne čini se vjerojatnim da bi se sami Huni bavili izradom čamaca i riječnim prijevozom, što Prisk nedvojbeno pripisuje spomenutim barbarima,²⁷ pogotovo što je iz njegova teksta vidljivo kako je Hunima bila povjerena zadaća da prate i vode poslanike.²⁸ Stoga je izgledno da ti “barbari splavari” (βάρβαροι πορθμεῖς) pripadaju drugoj etničkoj skupini. Još je manje vjerojatno da su sluge koji su pratili poslanstvo i stanovništvo u selima kroz koja su prolazili bili Panonci, kao što misli Gottfried Schramm.²⁹ Na to bi upućivale riječi μέδος i κάμωv koje bi Panonci navodno čuvali u svom jezičnom repertoaru. To jest izvjesnije za κάμωv / / *camum* s obzirom na ranija izvorna svjedočanstva, ali nije nimalo sigurno za μέδος, a čak i da je pretpostavka točna, ništa ne isključuje mogućnost da su izraze preuzele druge etničke skupine koje su se našle u doticaju s panonskim pučanstvom, osobito na trajnijoj osnovi. Napokon, nevjerojatno je da Prisk ne bi znao kako se susretao s Panoncima i da ih je u biti zabunom ustrajno nazivao barbarima.

U vezi s ovim problemom nužno je pokušati utvrditi jesu li Huni mogli u svom prodoru prema zapadu naići i na protoslavenske skupine. Često se misli da pogrebni običaj *strava* koji je zabilježio Jordan u *O podrijetlu i djelima Gota* (*Getica* 258) neposredno indicira slavenski utjecaj, ali je to u novije vrijeme osporeno.³⁰ Jordan spominje i pohod ostrogotskog kralja Vinitara protiv Antâ i njihova kralja Boza (*Getica* 247), čije se ime transkribira kao *Bož* i smatra slavenskim, no pojedini istraživači odriču onedavna Jordanim podacima valjanost kad je riječ o slavenskoj etnogenezi.³¹ Ipak, ne može se posve isključiti mogućnost da su na putu hnskog nadiranja stajale i populacije koje se mogu okarakterizirati kao protoslavenske, a koje su dotad bile u bliskim odnosima s istočnogermanskim etničkim skupinama, što bi pak objasnilo i preuzimanje riječi poput μέδος i *strava* ako su one uistinu germanske.³² Veći ili manji dijelovi tih populacija mogli su se pridružiti Hunima u njihovim daljnjim navalama i napokon dospjeti i do srednjeg Podunavlja, zajedno s brojnim drugim etničkim grupacijama koje su se podvrgnule hnskom vodstvu.³³ Na temelju svega iznesenog može se formulirati oprezan

²⁷ Fr. 11.2, 71-73.

²⁸ Usp. fr. 11.2, 79-92, 266-269, 313-316.

²⁹ Schramm 1997, 102-103.

³⁰ Schramm 1997, 103-105.

³¹ Curta 2001, 39-43, Barford 2001, 35-36. Barford (2001, 290, bilj. 17) ističe da je vijest izmišljotina Kasiodorova ili kojeg drugog Jordanova vrela radi glorifikacije roda Amalaca, skrećući pozornost na to da Amijan Marcellin pripovijeda kako se kralj Vitimir sukobljavao s Alanima, a ne Antima (31.3.3). Schramm 1997, 182 misli da se ime *Boz* ne može uvjerljivo izvesti ni iz slavenskog ni iz germanskog ni iz iranskog, što Margetić 2005, 129 odbija jer ime “djeluje upadljivo slavenski”.

³² Margetić 2005, 123 ih obje smatra slavenskima.

³³ Usp. i Barford 2001, 33, 43.

zaključak da su se pod hunskom vlašću našle i protoslavenske skupine koje, doduše, tada još nisu imale svijest o međusobnoj etničkoj povezanosti, ali su znale iskoristiti hunsku prevlast za vlastitu afirmaciju na geografski vrlo širokom prostoru. Stoga valja pretpostaviti da Priskovi “Skiti” i “barbari” pokrivaju i protoslavenski element koji vanjski promatrači još nisu naučili razlikovati.

O brojnosti tog elementa teško je suditi, no gotovo sigurno nije bio toliko dominantan da bi Huni prihvatili praslavenski jezik kao jezik suobraćanja među podređenim etnijima niti uzdigli Protoslavene na položaj “etnijski upravitelja”, kao što je nedavno predložio Lujo Margetić.³⁴ Ovo bi nesumnjivo i Prisku upalo u oči, no on naglašava kako se u hunskoj državi kao etničkom aglomeratu ponajprije govorio hunski i gotski, a po potrebi i latinski, iako je svaki narod njegovao i vlastiti jezik.³⁵ Osim toga, izvori, uz dužan oprez u interpretaciji, pokazuju da su među podložnicima najveći ugled uživale istočnogermanske skupine, poput Ardarikovih Gepida i Valamirovih Gota (Jordan, *Getica* 199-200). Na osobito čvrstu vezu između Huna i Istočnih Germana upućivalo bi i vjerojatno germansko podrijetlo imena nekih hunskih vladara (Atila, Bleda),³⁶ a još i više hunski utjecaj na germansku tradiciju: treba se samo prisjetiti *Sage o Nibelunzima*.³⁷ Slavenima u tom odnosu nema mjesta, nisu poznati primjeri slavenskih imena među Hunima niti hunskih među Slavenima, a ni slavenska predaja nigdje ne pokazuje dodirne točke s Hunima. Protoslavenske su skupine dakle mogle hunskim vladarima stavljati na raspolaganje ratnike i radnu snagu, ali nema nikakvih dokaza da su bile poremećene brojem ili zauzimale istaknut položaj.

Slaveni u srednjem Podunavlju u prvoj polovini 6. stoljeća

Početak druge polovine 5. stoljeća urušila se hunska veledržava, a nasljednici hunske vlasti u srednjem Podunavlju postali su Istočni Germani. Domišljanje o tome kakva je bila sudbina predmnijevanih protoslavenskih skupina u tim događajima ostaje nedokazivo. Možda se smije pretpostaviti da je proces akulturacije, započet još u hunskom razdoblju, dodatno uznapredovao u okruženju germanskih i sarmatskih naroda koji su bili učvrstili svoje pozicije u Karpatskoj kotlini. Ipak, ratovi koje su Ostrogoti, naseljeni na prostoru nekadašnje rimske Panonije, vodili protiv svojih susjeda u Podunavlju snažno su utjecali na etničku stabilnost u regiji.³⁸ Odlazak Ostrogota iz Pa-

³⁴ Margetić 2005, 90-91, 126-127. On i ime Slavena izvodi iz hunsko-turske riječi *saqla* u značenju “nadzirati” (91).

³⁵ Usp. fr. 11.2, 410-413, uz fr. 13.3, 8-10. Jedanput se spominje “jezik barbara”, ἡ βαρβάρων φωνή (fr. 11.2, 145).

³⁶ Usp. Maenchen-Helfen 1973, 386-388, 1978, 261-263, Schramm 1997, 118-119. U gotsko podrijetlo imena hunskih kraljeva sumnju snažno izražava Peter Heather u Thompson - Heather 1996, 278-279.

³⁷ Uz to, Jordan, *Getica* 58 bilježi da Goti često uzimaju imena od Huna.

³⁸ O tim ratovima usp. Gračanin 2006, 98-103.

nonije 473. godine stvorio je prazninu koju su iskoristili Gepidi i po svoj prilici Svevi,³⁹ a možda se smije pretpostaviti da je to pošlo za rukom i Proto-slavenima. Kraj 5. i početak 6. stoljeća vrijeme je kad se počinje oblikovati materijalna kultura koja se pripisuje ranim Slavenima, a širila se duž istočnog ruba Karpata kroz današnju Moldaviju i istočnu Rumunjsku do donjeg Dunava; duž sjevernog ruba zapadnih Karpata preko južne Poljske; duž južnog ruba zapadnih Karpata prema srednjem Dunavu (Moravska i Češka) i Labi; i na istok u današnju Ukrajinu.⁴⁰ Nije nemoguće da je otada trajao i postupan priljev protoslavenskog stanovništva u Karpatsku kotlinu, isprva možda ograničen Gepidima, ali nakon što su Ostrogoti značajno oslabili gepidsku moć 489. i 504. godine,⁴¹ smanjila se i gepidska otpornost na utjecaje izvana. Tako je iz izvora poznato da su između 508. i 512. godine Gepidi morali na svom području prihvatiti istočnogermanske Herule.⁴²

Arheologija ne pomaže u detekciji novopridošlih protoslavenskih skupina u Karpatskoj kotlini u prvoj polovini 6. stoljeća. Specifičnih materijalnih dokaza koji bi potkrijepili njihovu moguću nazočnost nema. Razlog tomu mogla bi biti i izloženost akulturaciji i prihvaćanje materijalne kulture mjesnog, uglavnom germanskog stanovništva. Unatoč nedostatku izravnih materijalnih pokazatelja, istraživači uglavnom smatraju kako su se Slaveni počeli naseljavati u Panoniji odnosno uz sam rub srednjeg Podunavlja u prvoj polovini⁴³ odnosno sredinom 6. stoljeća.⁴⁴ Novija arheološka istraživanja računaju sa slavenskim naseljavanjem u Slovačkoj upravo u tom vremenu.⁴⁵ Doduše, pojedini stručnjaci uvjerenja su kako je slavenska doseoba stajala u isključivoj vezi s Avarima, drugim riječima, nadiranje Slavena u Karpatskoj kotlini nije se dogodilo sve do druge polovine 6. stoljeća.⁴⁶ Čini se da i rijetki podaci iz narativnih vrela, pri čemu je itekako potreban oprez u njihovu vrednovanju kako bi se izbjegli ishitreni i odviše dalekosežni zaključci, sugeriraju slavensku nazočnost u širem luku uz srednji Dunav.

S Panonijom se mogu povezati dva navoda iz izvora. Prvi se nalazi u Jordanovoj *Gotskoj povijesti* u odlomku koji se bavi zemljopisom i narodo-

³⁹ Usp. Gračanin 2006, 101-102, 2007, 9-10.

⁴⁰ Barford 2001, 47.

⁴¹ Gračanin 2007, 15-22.

⁴² Gračanin 2007, 23.

⁴³ Usp. Grafenauer 1969, 34. Chropovský 1988, 34-35 ističe da su se pojedina slavenska naseobinska strujanja usmjerila tijekom 6. i 7. stoljeća i prema Panoniji, čime jasno implicira mogućnost da su Slaveni onamo počeli prodirati i u prvoj polovini 6. stoljeća, ali i uzima u obzir da je prisutnost Langobarda i Gepida bila ograničavajući čimbenik. Prema njemu, Avari su se smjestili između već pridošlih Slavena na jugu i zapadu (1988, 38).

⁴⁴ Usp. Barford 2001, 62.

⁴⁵ Usp. Godłowski 1980, 225-232, Szydłowski 1980, 233-237, Pohl 1988, 97.

⁴⁶ Schwarz 1956, 100, 106 (usp. i Bóna 1971a, 303-304; također i Barada 1952, 10). Pohl 1988, 98 misli da su se slavenske skupine u času avarskog dolaska nalazile u širokom luku izvan Karpata, ali i da su na nekim mjestima možda već bile prešle Karpate.

pisom Skitije. Opisujući granice te goleme oblasti, istočnorimski povjesnik kaže da se ona na zapadu proteže od rijeke Visle, ali i da pograniče s Germanijom, koja čini i zapadnu među skitskoga prostranstva, tvore izvor Histra (*Ister*) i Morsijska bara (*stagnus Morsianus*). Dunav (*Danubius*) od izvora do utoka obrubljuje i južnu granicu Skitije.⁴⁷ Pored Gepida, u najzadpadnije stanovnike Skitije ubraja Venede (*Venethi*) koje dijeli u Sklavene (*Sclaveni*) i Ante (*Antes*).⁴⁸ Sklaveni po njemu obitavaju na prostoru od “grada Novietuna” (*civitas Novietunensis*) i Mursijskog jezera (*lacus Mursianus*) sve do Dnjestra i Visle.⁴⁹ Jordan je svoju povjesnicu dovršio na samom početku 50-ih godina 6. stoljeća pa nema nikakve dvojbe da opisuje stanje iz prve polovine stoljeća. Stoga je za pitanje o ranoj rasprostranjenosti Slavena i njihove nazočnosti u Karpatskoj kotlini od poglavitosti važnosti ubikacija “grada Novietuna” i Mursijskog jezera.

Danas je uglavnom prihvaćena identifikacija “Novietuna” s Noviodunom (*Noviodunum*, Isakča / Isaccea) u dunavskoj delti.⁵⁰ Starija je historiografija “Novietun” vidjela u Nevidunu u pograničju između Italije, Unutrašnjeg Norika i Panonije Savije,⁵¹ na mjestu današnjeg Drnova u Sloveniji, a u novije vrijeme izneseno je i mišljenje da se radi o gradu Novoj (*Novae*) u Prvoj Meziji.⁵² Lokalizacija Mursijskog jezera, koje se poistovjećuje s Morsijskom barom, bitno ovisi o tome traži li se lokalitet u blizini “grada Novietuna” ili neovisno o njemu. S tim u vezi oblikovale su se tri postavke.⁵³ Prema prvoj, Mursijsko jezero današnje je Nežidersko jezero (Neusidler See) u Donjoj Austriji.⁵⁴ Drugi smatraju da se radi o močvarištu kod Murse⁵⁵ ili o srijemskim barama sjeverno od ušća Save, odnosno o području između donjih tokova Drave i Save koje se steralo od južno od Murse do sjeverno od

⁴⁷ Jordan, *Getica* 30-31.

⁴⁸ O podrijetlu i razvoju tih etnonima usp. Schramm 1995, 163-200, 1997, 166-209.

⁴⁹ Jordan, *Getica* 33-35.

⁵⁰ Usp. Kos 1902, 49, bilj. 1, Šišić 1925, 186, bilj. 21, Hauptmann 1928, 141, Grafenauer 1951, 28, Waldmüller 1976, 19, Pohl 1988, 97, Schramm 1995, 177, 1997, 184, Curta 2001, 42.

⁵¹ Ovu je tezu zastupala Skržinskaja 1957, 6-10 (usp. i Pritsak 1983, 379), a prema Margetiću (2005, 116) i neki rumunjski autori, iako ne navodi koji.

⁵² Pritsak 1983, 379-380, Margetić 2005, 116-117. Zanimljivo je istaknuti da su se obojica autora odlučila radije za utvrdu Novu-Eusciju (*Novae-Euscia*) u Prvoj Meziji (d. Golubac u Srbiji) koju je car Justinijan I. dao dograditi i dodatno utvrditi (Prokopije, *O građevinama* 4.6.1-2), a ne za mnogo poznatiju Novu iz Druge Mezije (d. Svištov u Bugarskoj).

⁵³ Schwarz 1956, 99 se ne određuje u pogledu ubikacije Mursijskog jezera. Kovačević 1977, 39 samo nabraja postojeće hipoteze (Nežidersko jezero, močvare između Murse i Cibala, okolica Galate na ušću Dunava). Avenarius 1974, 19 spominje i Blatno jezero kao jednu od pretpostavki.

⁵⁴ Usp. Pritsak 1983, 376, 380. Također i 376, bilj. 55 za prethodna mišljenja.

⁵⁵ Usp. Kos 1902, 49, bilj. 1. Vrijedi naglasiti da većina istraživača identificira navedeni hidronim s Volcejskom močvarom (vidi bilj. 10, str. 24). Bystrický 2003, 389 se priklanja mišljenju da je u pitanju močvarište na ušću Drave u Dunav.

Singiduna,⁵⁶ ili o baruštinama na širem prostoru utoka Tise u Dunav.⁵⁷ Pobornici treće teze s pravom ističu nesigurnu rukopisnu predaju hidronimima i drže da se prije radi o Mezijskom jezeru (*lacus Moesianus*) prema pokrajini Meziji odnosno Muzejskom jezeru (*lacus Museanus*) prema rijeci Muzej (*Museus*), današnjem Buzeu, što bi značilo da su u pitanju baruštine ili općenito vodene površine oko ušća Dunava.⁵⁸

Ipak, čini se da je Jordan htio prikazati pružanje južne granice područja naseljenog Sklavenima, koja se u suštini poklapa s podunavskim dijelom južne granice Skitije. Otuda se može s priličnom sigurnošću uzeti da je “grad Novietun” doista Noviodun u pokrajini Maloj Skitiji, u kojem se nalazilo i sjedište biskupa, što je u svakom slučaju odgovaralo njegovom položaju kao *civitas*.⁵⁹ Zapadnu pak točku naseobinske oblasti Sklavena činilo je Mursijsko jezero koje bi možda trebalo poistovjetiti s onodobnim širokim poplavnim područjem i sjeverno i južno od Murse, dakle i današnjim Kopačkim ritom i starom Volcejskom močvarom. To Mursijsko jezero, poznato i kao Morsijska bara, bilo je, kako se doima, i jedna od graničnih točaka prema Germaniji koja se iz Jordanove perspektive očito pružala i preko Panonije. Ovo i nije toliko neobično jer je Jordan morao znati da su Panonijom u njegovo vrijeme vladali Langobardi (Gote i Gepide ubraja u skitske narode; *Getica* 29, 95).⁶⁰ Dok za Panoniju samo implicira da se na nju proteže Germanija, Dakiju, koju na drugom mjestu naziva bivšom Gotijom, a sadašnjom Gepidijom (*Getica* 74), izričito smatra dijelom Skitije, navodeći da je poput krune okružuje planinski lanac “Alpa”, a da leži unutar velikih rijeka Tise na sjeveru i sjeverozapadu, Dunava na jugozapadu i Olta na istoku (*Getica* 33-34). Dodirna točka Dakije s Germanijom jest i Visla odnosno njezin izvor i “lijevi bok Alpa” koji se naginje prema sjeveru (to su sjeveroistočni obronci Karpata).

Povjesnik razlikuje i Dunav (*Danubius*) kao gornji tok današnje istoimene rijeke od Histra (*Ister*) kao njezina donjeg toka, ali je ujedno svjestan

⁵⁶ Schramm 1995, 178, 185, 197, 1997, 185, 194, 206. Schramm 1995, 169, 1997, 176 navodi da su se Sklaveni prostirali od Visle na zapadu do ušća Save u Dunav i račvanja dunavskoga toka u deltu na jugu pa do Dnjepra na istoku. Usp. i Avenarius 1974, 20, koji Jordanovo močvarište također smješta kod ušća Save u Dunav.

⁵⁷ Towmianski 1959, 211-224, koji te baruštine vidi na širem prostoru utoka Tise u Dunav, jer drži da Jordan *Histrom* naziva dio Dunava od ušća Tise pa nizvodno do Crnog mora, u čemu se podudara sa Skržinskajom 1957, 11-12 (usp. Zeman 1966, 159-160, Waldmüller 1976, 19-20). Comşa 1980, 220 tako zaključuje da su Slaveni na zapadu do sredine 6. stoljeća dospjeli barem do ušća Tise u Dunav prije nego što su prve skupine Avara prodrle u Karpatsku nizinu.

⁵⁸ Hauptmann 1928, 141, Grafenauer 1951, 28, Simonyi 1955, 343, Madgearu 1997, 89 (usp. i pregled mišljenja, 87-88), Margetić 2005, 117. Ovom viđenju skloniji je i Pohl 1988, 97.

⁵⁹ O Noviodunu kao biskupskom sijelu usp. Barnea 1998, 810, 816.

⁶⁰ Jordan Panoniju inače omeđuje s istoka Gornjom odnosno Prvom Mezijom, s juga Dalmacijom, sa zapada Norikom, a sa sjevera Dunavom (*Getica* 264).

da je riječ o istom vodotoku.⁶¹ Budući da Morsijsku baru povezuje s početkom Histra,⁶² a da mu “veliki Dunav” (*magnus Danubius*) s jugozapada zatvara Dakiju,⁶³ može se zaključiti kako je Dakija na jugozapadu zahvaćala i prostor preko Tise (ovo se također slaže s činjenicom da su Gepidi vladali južnim dijelom međurječja Dunava i Tise), pa bi Histar za Jordana počinjao kod ušća Drave u Dunav.⁶⁴ To ne treba čuditi, budući da je cijeli spomenuti prostor bio dobro natopljen vodom, a svojevrsno jezero koje su svojim vodotokovima stvarali Dunav i Drava moglo se Jordanu činiti podesnim izvorištem za Histar.

Upravo iznesena raščlamba učinjena je pod pretpostavkom da Jordan nudi uglavnom pouzdan prikaz onodobnih etnografskih i geografskih prilika kad je riječ o ranim Slavenima. Međutim, recentno je ta pouzdanost stavljena na kušnju. Naime, Florin Curta je istaknuo da su Jordanovi izvori bili literarni, a ne usmeni i da svrha njegova djela nije bio točan opis nego poglavito polemika s Prokopijem iz Cezareje o odnosu prema barbarima.⁶⁵ Pritom se Jordan poslužio i kartografskom građom, nastojeći vizualne spoznaje ujednačiti s podacima uzetim iz izvora.⁶⁶ Iako se mišljenje da je Jordan u *Getici* reagirao na pojedine Prokopijeve navode u *O ratovima* može utemeljiti,⁶⁷ to ne znači nužno kako je Jordanov prikaz također konstrukt, ali drugog predznaka. Jordan je uistinu mogao posegnuti za antikvarnim etnonimima kako bi pokazao drevnost Slavena jer mu je to odgovaralo u ideološko-političkom smislu, ali to ničim ne isključuje mogućnost da su se (proto)slavenske skupine, stupajući na povijesnu pozornicu ili, drugim riječima, bivajući prepoznate od vanjskih promatrača kao zaseban etnij, uistinu već bile raširile po

⁶¹ Za Dunav Jordan kaže da je od svog izvora do ušća “najudaljenije korito” Histra (*Getica* 31), bilježi da Gepidiju s juga zatvara Dunav (*Getica* 74), koji izvire na “alamanskim pašnjacima” i ulijeva se u Crno more, a na jeziku Besa (= Tračana) naziva se Histar (*Getica* 75), te navodi da se Histar također zove i Dunav (*Getica* 114). Usp. i *Getica* 59, 63, 76, 77, 83, 90, 91, 133, 137, 223, 264, 266, 275, 280, 281, 282, 300, 301.

⁶² Kad piše da Skitija graniči s Germanijom, odabrane orijentacijske točke (“ondje gdje počinje rijeka Histar”, “gdje se pruža Morsijska bara”) spaja veznikom *vel* (ili), što jasno upućuje na to da su se one morale nalaziti na istom mjestu. S druge strane, kad opisuje gdje žive Sklaveni, toponime Novietun i Mursijsko jezero povezuje veznikom *et* (i), čime pokazuje da nabroja dva međusobno geografski udaljena lokaliteta (*Getica* 30, 35).

⁶³ Dakija je poistovjećena s područjem pod vlašću Gepida (*Getica* 33). Na drugom mjestu (*Getica* 74) Jordan kaže da Dakija odnosno Gepidija Dunav ima na jugu. Očit je geografski pomak prema zapadu, koji se možda može objasniti protezanjem dačkog (gepidskog) prostora i na desnu obalu Tise. Usp. i Chrysos 1987, 31, bilj. 21.

⁶⁴ Drugačije Schramm 1995, 186-187 i bilj. 63, 1997, 195-196 i bilj. 64, po kojem je Jordan pomiješao izvor Dunava s izvorom Tise.

⁶⁵ Curta 2001, 40-43.

⁶⁶ Podrobnije je Jordanovu uporabu kartografske građe analizirao upravo Curta 1999, 333-335. Vidi i Curta 2001, 42-43.

⁶⁷ Usp. Goffart 1988, 93-96.

Jordanovoj Skitiji (jasno, ne toliko uniformno i kompaktno).⁶⁸ Uostalom, pritom je važno da Jordan jest smatrao kako Slaveni drže cijeli taj prostor, dakle razlikovao ih je do nekog stupnja od drugih etničkih grupa, a i iznošenje ovakvih podataka u svrhu bilo kakve argumentacije bilo bi uistinu bespredmetno ako ne bi bar dijelom počivali na istini odnosno bili donekle provjerljivi. Stoga se čini da Jordanu ipak ne bi trebalo potpuno odreći korisnost u određivanju smještaja Protoslavena.⁶⁹

Drugi izvorni navod koji povezuje Slavene s Panonijom stihovi su koje je sročio Martin, nadbiskup Brakare (danas Braga u Portugalu), povodom posvećenja bazilike Sv. Martina Tourskog.⁷⁰ U njoj među narodima u širem okruženju svoje stare domovine Panonije nabraja i Slavene (*Slavi*).⁷¹ Martin se rodio u središnjoj Panoniji, u krajevima koji su gravitirali prema Istoku, otprilike sredinom drugog desetljeća 6. stoljeća.⁷² Kao mlad čovjek pošao je na hodočašće u Palestinu, ondje je ostao usavršiti obrazovanje i posvetio se redovničkom životu. Oko 550. godine stigao je u Galeciju kao misionar u nakani da na pravovjerje preobradi arijanske Sveve i kršćanstvu privede mjesno stanovništvo koje je još štovalo poganske kultove. U Dumionu kraj Brakare osnovao je samostan koji je izrastao u novo misijsko središte. Za biskupa je posvećen 556., a poslije 561. godine postao je i brakarski metropolit (do 580.).⁷³ Martinovo etnografsko svjedočanstvo oslikava prilike u drugoj četvrtini 6. stoljeća, što se uz određene ograde može uzeti kao dokaz u prilog tvrdnji da su se Slaveni već tada nalazili nadomak Panonije.⁷⁴ Jasno, pogrešno je tvrditi da su se bili rasprostrli od Srijema i Banata sve do ušća

⁶⁸ Curta 2001, 42 upućuje na činjenicu da se na primjerku Peutingerove karte iz 12. ili ranog 13. stoljeća, tzv. *Codex Vindobonensis* 324, koji se zasniva na karti iz ranog 5. stoljeća, temeljenoj pak na predlošku iz 3. stoljeća (*Tab. Peut.* segm. IX), nalazi upisano odmah pokraj postaje *Nouiioduni* (Curta ima pogrešno *Nouiiodum*, ali valja usporediti s *Nouiioduni* u *Tab. Peut.* segm. VI), što je sasvim očito Jordanova *civitas Novietunensis*, dakle Noviodun, a iznad Dunava ime *Venedi*, te da su *Venedi* na karti smješteni i između Dunava i rijeke *Agalingus* (možda iskrivljen oblik za Aksijak, današnji Tiligul u Ukrajini). Po Curti bi Jordan upravo odatle preuzeo svoj opis. No, argument se jednako valjano može i obrnuti, jer je isto tako moguće da su kasniji prepisivači zemljovida unijeli etnonim Veneda upravo na temelju opisa koji su pronašli kod Jordana.

⁶⁹ Doduše, i Bradford 2001, 35-36 misli da je rasprostiranje Sklavena i Anta kod Jordana geografsko opće mjesto.

⁷⁰ Šašel 1978, 253 i bilj. 23, Pohl 1988, 97.

⁷¹ U pjesmi se spominju Alamani, Sasi, Tirinžani, Panonci, Rugijci, Slaveni, Nari, Sarmati, Dati, Ostrogoti, Franci, Burgundani, Dačani i Alani (usp. *Pjesma Martina biskupa dumionskog na bazilici*, v. 13-14).

⁷² Šašel 1978, 253. Također i Bratož 2006, 278.

⁷³ Šašel 1978, 249, Ewig 1995, 542, Bratož 2006, 278-279.

⁷⁴ Usp. Zeman 1966, 165-166, Godłowski 1980, 226, Pohl 1988, 97, Třeštík 1996, 258, Bystrický 2003, 388. Curta 2001, 46 isključuje i ovaj podatak jer drži da odražava konstantinopolsku perspektivu i da je samo odraz retoričkog pretjerivanja koje je za cilj imalo pokazati brzo širenje kršćanstva među različitim narodima. No, podatak bi se mogao temeljiti i na Martinovim osobnim saznanjima, a ne biti tek puki odraz naknadno stečenih spoznaja.

Dunava,⁷⁵ ali valja računati s pritjecanjem manjih slavenskih skupina, čija nazočnost, kako se čini, nije u onovremenim izvorima prošla nezapaženo, i to vjerojatno uzvodno Dunavom,⁷⁶ iako je moguće i da su Slaveni postupno nadirali kroz Moravska vrata ili preko prijevoja sjevernih Karpata spuštajući se u međurječje Tise i Dunava.⁷⁷ U svakom slučaju, veći prodor Slavena pripada tek vremenu nakon odlaska Langobarda iz Panonije 568. godine, a u sprezi s Avarima.

U literaturi se kao svjedočanstvo prisutnosti Slavena u Panonskoj nizini sjeverno od Dunava, u susjedstvu Langobarda i Gepida, uzima još i izvještaj Prokopija iz Cezareje o langobardskom kraljeviću (H)ildigisu koji dvaput bježi Slavenima.⁷⁸ To je mišljenje prilično rašireno,⁷⁹ no prema nekim su istraživačima ti Slaveni obitavali u Galiciji,⁸⁰ a ne na prostoru današnje Slovačke kako se obično smatra. Stoga pitanje odakle su točno došli Slaveni koje je vrbovao (H)ildigis mora i dalje ostati otvoreno.⁸¹

Nadiranje Slavena kroz južnu Panoniju u drugoj polovini 6. stoljeća

Otkako su Langobardi u sprezi s Avarima srušili gepidsko kraljevstvo, a zatim i sami otišli iz Panonije,⁸² novim gospodarima Karpatske kotline postali su Avari. Od tog vremena započinje i nesmetano nadiranje Slavena na širem prostoru Podunavlja, što jasno svjedoči o avarskoj ulozi u slavenskom rasprostranju. Prodori Slavena koji su se doticali južne Panonije, olakšani avarskim zauzećem Sirmija 582. godine,⁸³ dobili su na zamahu u posljednja dva desetljeća 6. stoljeća. Od sredine 80-ih godina slavenski su odredi, što sami što potaknuti Avarima, jednim smjerom napredovali dolinama Save i Drave prema Dalmaciji⁸⁴ i odavno ugasloj pokrajini Unutrašnji Norik sve do

⁷⁵ Tako Kos 1902, 49, bilj. 1. Slično i Schramm 1995, 186, 1997, 194.

⁷⁶ Usp. Waldmüller 1976, 20.

⁷⁷ Tako Simonyi 1955, 342, 354, Schramm 1995, 185, 1997, 194. Za slavensko nadiranje kroz Moravska vrata usp. i Daim - Szameit 1996, 318.

⁷⁸ Prokopije, BG 3.35.16-22. O (H)ildigisu usp. i Gračanin 2007, 40-41, bilj. 162.

⁷⁹ Usp. Hauptmann 1928, 145-146, Grafenauer 1951, 39-40, 1969, 34, Zeman 1966, 164, Godłowski 1980, 226, 230, Szydlowski 1980, 234, Margetić 1992, 150-151, Barford 2001, 56, Hardt 2002, 132.

⁸⁰ Schwarz 1956, 98.

⁸¹ Pohl 1988, 97.

⁸² O tome usp. Gračanin 2007, 44-45.

⁸³ O avarskoj opsadi i osvojenju Sirmija usp. Šišić 1925, 219-223, Grafenauer 1951, 52-54, Mirković 1971, 54-57, Avenarius 1974, 90-91, Waldmüller 1976, 111-121, Maksimović 1980, 44-46, Pohl 1988, 70-76, Lotter 2003, 150.

⁸⁴ Goldstein 1995, 80 uzima da se podatak Prokopija, BG 3.40.7 (usp. i VIINJ I, 46) o prodoru Slavena u Dalmaciju preko iliričkih planina 550. godine odnosi na slavenske navale preko Drave i Save, ali to ne stoji jer su oni došli s jugoistoka, iz Iliričke prefekture.

granice s Italijom.⁸⁵ Nastupajući u pravcima istok-zapad i sjever-jug, spuštali su se duž savskih pritoka u unutrašnjost Dalmacije kao i preko gornjih tokova Save, Drave i Mure, uz sam zapadni rub Panonije, prema Italiji.⁸⁶ U istom su vremenu postupno započinjali s trajnim zaposjedanjem dosegnutog prostora, a da ta činjenica još nije našla potvrdu u arheološkim vrelima.⁸⁷

Na bivšem unutrašnjonoričkom prostoru plijenom su pale i Celeja i Emona (većinom se misli da se to dogodilo do 587. godine⁸⁸), a vjerojatno je tada jednaku sudbinu doživio i Petovion.⁸⁹ Doduše, kako je petovionska biskupska stolica još u 70-im godinama vrijedila kao upražnjena, obično se misli da su Slaveni zauzeli područje Petoviona do 579. godine.⁹⁰ No, izostanak biskupa, ako nisu u pitanju drugi razlozi, može značiti i da je njegova biskupija jednostavno bila ukinuta zbog toga što je biskupsko sjelo i na formalnoj razini prestalo biti *civitas* zbog nefunkcioniranja gradskog središta i malog broja stanovnika u dijecezi, pa se ne mora zaključivati da su grad tada osvojili Slaveni.⁹¹ Uostalom, da su Slaveni već tijekom 70-ih godina prodrli tako duboko na jug do Petoviona, upitno je zašto ne bi već onda bili zaposjeli i Celeju i Emonu koje su im ležale u istom smjeru prodora nekadašnjom rimskom prometnicom duž starog Jantarskog puta umjesto što su čekali još gotovo jedno desetljeće. Izneseni argument ne vrijedi jednako i za dataciju pada Celeje i Emone jer se one spominju kao aktivne biskupije 579. godine. Ovo ne znači nužno da su sami biskupi stolovali u dotičnim gradovima, ali svakako su još bili u njihovoj blizini, na kakvom utvrđenom mjestu,⁹² s time da su njihove dijeceze i dalje morale imati dovoljan broj vjernika. Smještanje sloma Petovionske biskupije pod slavenskim pritiskom do 579. godine čak je i u proturječju s uvijek iznova u historiografiji istaknutom vezom avarskog osvajanja Sirmija i nesmetanih slavenskih prodora na zapad.⁹³ Uzevši sve ovo u obzir, može se prepostaviti da su Slaveni do 587. godine u istoj navali zaposjeli i dotad u cijelosti napušten Petovion i Celeju i Emonu. Etabliranje

⁸⁵ Fritze 1979, 513, 537-538, Daim - Szameit 1996, 320, Lotter 2003, 151.

⁸⁶ Usp. Grafenauer 1951, 60, 1969, 38, Tomičić 2000a, 286, 2000b, 143-144; također i Kovačević 1966, 76

⁸⁷ Naime, u južnoj Panoniji nema arheoloških nalaza koji bi se mogli pripisati Slavenima iz 6. stoljeća, što je još davno ustvrdila Ljubinković 1966, 88, 1967, 173.

⁸⁸ Grafenauer 1951, 59-61, 1969, 37-39, 1971, 26, Waldmüller 1976, 223-224, Goldstein 1995, 82, Katičić 1998, 147, Tomičić 2000a, 285, 2000b, 143.

⁸⁹ Grafenauer 1951, 61, 1969, 39, 1971, 26.

⁹⁰ Tako i Waldmüller 1976, 217, 223; datum nije siguran jer bi se moglo raditi i o vremenu između 572. i 577. godine, usp. Berg 1989, 79-80.

⁹¹ Berg 1989, 64, 89 ostavlja otvoreno pitanje o razlogu nestanka Petovionske biskupije.

⁹² Usp. Ciglencečki 1987, 269-270.

⁹³ Za uravnoteženiji pogled usp. Fine 1983, 30-31, Pohl 1988, 73.

na ovom prostoru omogućilo je Slavenima da u idućim godinama prodru još dublje na zapad.⁹⁴

Međurječjem su se Slaveni zacijelo koristili i u daljnjim navalama koje su do kraja stoljeća i na prijelazu u novo stoljeće dosegle Istru i rijeku Soču barem u dolini Vipave.⁹⁵ Jednaka je ugroza iz istog smjera prodora zaprijetila u međuvremenu i Dalmaciji. Razljučen time što su Istočni Rimljani Avarima preoteli Singidun, avarski je kagan osobno u ljeto 597. godine, polazeći vjerojatno od Sirmija,⁹⁶ poveo preko Save svoje čete koje su znatnim dijelom činili Slaveni i provalio u Dalmaciju, gdje je razorio velik broj utvrda.⁹⁷ Neriješeno je pitanje kojim su se cestovnim pravcem Avari poslužili za prodor u Dalmaciju. Obično se smatra da su se kretali prometnicom Sirmij - Salona,⁹⁸ no bilo je izraženo i mišljenje da su se u unutrašnjost Dalmacije spustili magistralom Servicij - Salona.⁹⁹ Posljednje bi značilo da su avarske snage najprije prolazile južnom posavskom cestom do Servicija i onda okrenule prema jugu, ali to nije sigurno. Da su Slaveni u svojim nasrtajima postupno stigli sve do same istočne jadranske obale, svjedoči izvorni podatak koji datira iz srpnja 600. godine.¹⁰⁰ Ovi su se napadi u oba smjera, na jugozapad do Istre i jug do dalmatinskog priobalja, nastavili s prekidima i u iduća dva desetljeća, sve dok se slavenske skupine, kako se misli, nisu postupno naselile na cijelom tom prostoru.

⁹⁴ Valja naglasiti kako i datacija sloma biskupija u Celeji i Emoni pred slavenskim nasrtajima izaziva prijepore u povijesnom spisateljstvu. Dok i Bratož 1985, 41 (usp. i Bratož 1990, 28, 1993, 153) drži da su biskupije na prostoru današnje Slovenije propale do 591. godine, Šašel 1968, 576-577 i Berg 1989, 88 pomiču dataciju do svršetka 6. stoljeća (tako i Bratož 1996a, 221). Pohl 1988, 148 zaključuje da je 590. godine biskup Emone još bio u svojoj dijecezi, ali da je nedugo potom pobjegao u Istru.

⁹⁵ Usp. Grafenauer 1951, 67-68, 1969, 39-40, Goldstein 1995, 82-83, Katičić 1998, 148, Tomićić 2000a, 285, 2000b, 143, Lotter 2003, 152.

⁹⁶ Usp. Pohl 1988, 133-135, Whitby 1988, 151-155; dataciju u 593. godinu koju donosi Grafenauer 1951, 65-66, a preuzimaju i Barišić - Marković 1955, 112, Mirković 1971, 58, Kovačević 1969, 67, 1977, 56, Kollautz 1979, 480, Ferjančić 1984, 102 valja ispraviti prema Whitbyju; Avenarius 1974, 103 smješta događaj u 596. godinu, a k tome smatra da su Slaveni kojima je kagan naredio da sagrade čamce neupitno bili iz Panonije.

⁹⁷ Teofilakt Simokata, 7.11.9-12.1 (usp. VIINJ I, 121), Teofan, A.M. 6091 [277, 19-21]. Usp. Šišić 1925, 225, Grafenauer 1951, 66, Waldmüller 1976, 153-154, Kovačević 1977, 58, Miletić 1978, 104, Fine 1983, 32, Ferjančić 1984, 103, Pohl 1988, 146-147, Whitby 1988, 161, Goldstein 1992, 77, 1995, 81-82, Katičić 1998, 148-149, Tomićić 2000a, 285, 2000b, 143.

⁹⁸ Usp. Šišić 1925, 225, Pohl 1988, 147, Goldstein 1995, 81.

⁹⁹ Kovačević 1966, 76, 1977, 58. On u gradu Bonke koji su prema vrelima tom prigodom Avari srušili vidi Baloju (*Baloie*), današnje Šipovo na Plivi.

¹⁰⁰ Papa Grgur I. Veliki (590. - 604.) kaže u pismu salonitanskom nadbiskupu Maksimu (*Registrum epistolarum* 10.15; usp. i Rački 1877, 258, Kos 1902, 171, Šišić 1914, 174), odgovarajući na prethodnu nadbiskupovu poslanicu, da Slaveni "snažno prijete" (*valde imminet*) Saloni ("vama", *vobis*), te da je radi njihovih navala i sam "žestoko uznemiren i smućen" (*affligor vehementer et conturbor*) jer pati zbog nevolja koje Slaveni zadaju dalmatinskoj prijestolnici, a dodatno ga muči i činjenica što su preko Istre već počeli ulaziti u Italiju (usp. i Šišić 1925, 226, Grafenauer 1951, 71, 1969, 48, Barada 1952, 12, Goldstein 1992, 78, 1995, 82, Tomićić 2000a, 285, 2000b, 143).

Južnopanonski Slaveni i Avari

Nakon što je slomom obrane Sirmija bila u potpunosti okončana nazočnost Istočnog Rimskog Carstva u istočnom dijelu Međurječja, a do kraja 6. stoljeća dokrajčeni i posljednji ostaci ionako nominalne istočnorimske vlasti u zapadnom dijelu Međurječja, južna Panonija postala je područjem nesmetane naseobe Slavena, za koje se može pretpostaviti da su se ondje smjestili već početkom 7. stoljeća.¹⁰¹ S tim u vezi bila je u hrvatskoj historiografiji iznesena hipoteza da se vijest langobardskog povjesnika Pavla Đakona o "slavenskoj oblasti Zelija" i "mjestu Medariji" kojima vladaju nasljednici furlanskog vojvode Gizulfa II., čija se smrt u pravilu datira u 610./11. godinu, odnosi na središnji prostor nekadašnje rimske pokrajine Panonije Savije oko današnjeg Sv. Ivana Zeline, dok bi "Medarija" bila naselje Medari zapadno od Nove Gradiške u podnožju Psunja.¹⁰² No, to je neprihvatljivo i s metodološkog¹⁰³ i s činjeničnog stanovišta. Cijeli prostor Međurječja nedvojbeno je do svršetka 6. stoljeća dospio pod avarsko vrhovništvo, pa je uistinu krajnje nevjerojatno da bi Avari dopustili Langobardima da ubiru podavanja od Slavena koji su stajali pod avarskom vlašću ili da bi mirno podnosili tuđu nazočnost u svojoj sferi utjecaja. Identifikacija "Zelije" s krajem uz tok rijeke Ziljice i "Medarije" s Meglarjem u samom srcu starog Unutrašnjeg Norika, koja je već neko vrijeme prisutna u povjesništvu,¹⁰⁴ doima se najplauzibilnijom. Tako pokušaj ubikacije ovih toponima u prostor zapadnog i središnjeg Međurječja valja odbaciti kao neosnovan.

Avarski neuspjeh pod Konstantinopolom 626. godine označio je novu fazu u njihovoj vladavini u Karpatskoj kotlini, koja se otada preobrazila u svojevrsnu pasivnu hegemoniju, a težište vojnopolitičkog djelovanja kagani su sve više usmjeravali prema zapadu. Posljedica promijenjenih prilika može se opaziti i u smanjenoj sposobnosti avarskih vlastodržaca da pod nadzorom odnosno u pokornosti zadrže razne etničke skupine u Kaganatu. Tako je jedna skupina Bugara, poslije unutrašnjih previranja u Kaganatu početkom 30-ih

¹⁰¹ Usp. Tomičić 2000a, 286, 2001b, 179.

¹⁰² Pavao Đakon, *HL* 4.38 (usp. Kos 1902, 189) pripovijeda da su Gizulfovi sinovi držali "slavensku oblast koja se zove Zelija sve do mjesta nazvanog Medarija" (*Sclavorum regionem quae Zellia appellatur usque ad locum qui Medaria dicitur*), tako da su ti Slaveni furlanskim vojvodama plaćali daću (*pensio*) do vremena vojvode Rathisa. Mišljenje je iznio Tomičić 2000a, 288, 2001b, 181, u čemu se nadovezao na S. Pantelića (1993, 34, 1997, 141-142, 2000, 62), koji je svoje zaključke zasnovao isključivo na sličnosti toponima i ni na čemu drugome.

¹⁰³ Tomičić 2001b, 181 se u argumentaciji poziva na zemljovid kartografa Abrahama Ortelija iz 16. stoljeća kao odlučujući dokaz, jer da bi se on u sastavljanju svoje karte poslužio starijim izvornicima "iz kojih je crpio mnoštvo dragocjenih podataka". No, Ortelijeva su razrješenja isto tako, a to je ujedno i vjerojatnije, mogla biti plod njegovih domišljanja o ubikaciji lokaliteta koje navodi Pavao Đakon. Otuda on ni u kojem slučaju nije pouzdan izvor.

¹⁰⁴ I dalje je upitno treba li ovom oblasti, uz dolinu Ziljice (Gailitz), obuhvatiti i gornju dolinu Bele (usp. Grafenauer 1969, 40, 1971, 27, Štih - Peršič 1981, 337) ili samo najsjeverniji dio doline Ziljice (usp. Margetić 1992, 168, bilj. 64). Vidi i Pohl 1988, 259, Hödl 1993, 25.

godina 7. stoljeća i neuspjelog pokušaja da na kagansko prijestolje postavi vlastitog kandidata, pobjegla iz Panonije i utočište nakratko pronašla kod Bavaraca. Budući da su bili izloženi nasilju, dio se Bugara potom pod vodstvom Alcioka (*Alciocus*), koji se obično poistovjećuje s Alzekonom (*Alzecco*), “vojvodom Bugara” (*dux Vulgarorum*) Pavla Đakona,¹⁰⁵ sklonio kod slavenskog kneza Valuka i, kako se čini, na kraju završio u Italiji u langobardskoj službi.¹⁰⁶ Još izrazitiji su primjeri osamostaljenje Slavena pod Samonom i Bugara pod kanom Kuvratom, koji su se tijekom 20-ih i 30-ih godina 7. stoljeća otreli avarskog gospodstva na zapadu odnosno istoku Kaganata. Vjerojatno s ovim pokretima valja povezati i doseobu Hrvata i Srba te njihovo smještanje na carskom području kao brane prema Avarima. Istočnog dijela Međurječja ticao se pak ustanak narodnosno vrlo šarolike skupine avarskih podložnika u 80-im godinama 7. stoljeća.¹⁰⁷ Njezinu jezgru činili su potomci bizantskih zarobljenika koje su Avari odveli sa sobom 623. godine pošto su temeljito opljačkali okolicu carske prijestolnice, a na povratku u panonsko sjedište opustošili još poneka mjesta u Tračkoj dijecezi kojoj je upravno pripadao i Konstantinopol.¹⁰⁸ Čini se da su odvedeno stanovništvo Avari naselili na području sjeverno od Dunava, neposredno uz nekadašnju Drugu (Sirmijsku) Panoniju. Po središtu (μητρόπολις) te pokrajine Sirmiju (Σερμηῖον) prozvani su Sermezijancima (Σερμησιάνοι).¹⁰⁹ U novom borištu postupno su se pomiješali s Bugarima, Avarima i drugim narodima, ali su očuvali kršćansku vjeru. Napoljetku, kad je prošlo više od šezdeset godina, većina ih je postala slobodna i avarski je kagan odlučio priznati njihovu etničku zasebnost i samosvojnost pa im je na čelo postavio poglavara imenom Kuver (Κοῦβερ). No, potomci Rimljana među njima htjeli su se vratiti u staru domovinu, što je Kuver iskoristio za pobunu protiv avarske vlasti, vje-

¹⁰⁵ Pavao Đakon, *HL* 5.29.

¹⁰⁶ Avenarius 1974, 163-164, Kovačević 1977, 80, Bóna 1981, 165-167, Pohl 1988, 268-269, Heršak - Silić 2002, 214.

¹⁰⁷ Jedini izvor za to su *Čudesas svetog Demetrija*, 2.5 (usp. VIINJ I, 211-216).

¹⁰⁸ O ovom avarskom prepadu najiscrpnije svjedoče *Uskrsna kronika*, a. 623 (711, 20 - 713, 14), Teofan, A.M. 6110 (301, 25 - 302, 4) i Nikefor, *Kratka povijest*, 12.28 - 14.10. O avarskom odvođenju bizantskog stanovništva sasvim općenito pripovijedaju i *Čudesas svetog Demetrija*, 2.5.

¹⁰⁹ Popović 1986, 114 misli da su zarobljenici mogli najprije biti smješteni u Sirmijskoj Panoniji, a tek poslije prebačeni u prekodunavski prostor (usp. i Lemerle 1981, 138). Iz *Čudesas svetog Demetrija*, 2.5 proizlazi da su odmah odvedeni u područje preko Dunava, “prema Panoniji” (πρὸς Παννονίαν), dakle po svemu sudeći pretežno u južni dio međurječja Dunava i Tise (usp. Popović 1986, 114). Ime su mogli dobiti zbog naseobe u izravnom susjedstvu stare Sirmijske Panonije. Heršak - Silić 2002, 215 misle da su zarobljenici naseljeni blizu Sirmija (isto imaju i Kovačević 1969, 68 i Göckenjan 1993, 299), ali to se u vrelu ne kaže. Pohl 1988, 279 također tvrdi da su Sermezijanci primili ime zbog podrijetla iz okolice Sirmija. Šišić 1925, 270, bilj. 3 smješta ih isključivo u Srijem i vjeruje da su ih Avari odveli iz okolice Tesalonike. Možda se naseobinski prostor zarobljenika kasnije proširio i u današnji Srijem do Sirmija pa se jačanjem etnogenetičkih procesa za njih počelo koristiti spomenuto ime.

rojatno sredinom 80-ih godina (možda 684.), a svakako prije 688. godine.¹¹⁰ Kuver je tako okupio podanike i pokušao se prebaciti preko Dunava. To mu je uspjelo nakon što je u nekoliko bitaka porazio avarsku vojsku. Prešavši Dunav, ustanici su se na kraju smjestili u Makedoniji sjeverozapadno od Tesalonike. Lako je moguće da su pritom prošli i kroz današnji istočni Srijem.¹¹¹ Izneseni rani primjer etnogenetičkih procesa koji su se odvijali istovremeno sa strukturalnim i etničkim promjenama na ovom prostoru usamljen je slučaj koji može oslikati slične pojave i drugdje u južnoj Panoniji. Ni slavenski doseljenici nisu tvorili kompaktnu cjelinu nego su bili podijeljeni na manje plemenske skupine. U Međurječju se s određenom sigurnošću može ustanoviti pleme Duljeba (*Duléby*) koje bi se, ako je suditi po mnogo kasnije zabilježenim hidronimima i toponimima, naselilo između današnjeg Vrbovca i Rakovca kod Novog Marofa.¹¹² Uz krajnji istočni rub Međurječja, sjeverno od Dunava, živjeli su Obodriti (Bodriči) koji se spominju u franačkim vrelima. Pored njih, nazočnost pripadnika slavenskog ogranka koji se obično označava imenom Anta moguće je, kako se obično smatra, arheološki utvrditi u okolici današnje Slatine.¹¹³ Ipak, šutnja vrela onemogućava da se pobliže odrede okviri nastanka i nestanka većih ili manjih narodnosnih zajednica uniformnijeg ili raznolikijeg etničkog sastava. Kako pokazuje slučaj Sermezijanaca, avarski su vlastodršci pratili takve procese i nastojali ih držati pod nadzorom. Ustroj avarske države se ionako oslanjao na heterogene etničke skupine međusobno povezane podložnošću avarskoj vrhovnoj vlasti. No, istodobno su se Avari trudili spriječiti stvaranje većih narodnosnih zajednica koje bi mogle ugroziti njihov vlastodržački položaj.

Uzdrmana je avarska vlast centrifugalne procese koji su zaprijetili Kagatatu u 7. stoljeću uznastojala prevladati čvršćim naseobinskim okupljanjem i stvaranjem jače iako heterogene etničke brane prema novim silama na granicama avarske države. Ovo je za posljedicu imalo prelazak na sjedilački način života, na bavljenje stočarskim i poljodjelskim djelatnostima. Osobito obilježje kasnijeg razdoblja avarskoga gospodstva uska je suradnja i suživot Avara i Slavena, o čemu bi mogao svjedočiti i veći broj arheoloških nalaza. Još iz rano-

¹¹⁰ Usp. Charanis 1970, 241, kao i Pohl 1988, 442, bilj. 30, koji doduše pogrešno povezuje dataciju s napadom vođe makedonskih Slavena Hacona na Tesaloniku oko 616. godine; isto čini i Fine 1983, 46). Obično se pobuna datira u vrijeme između 680. i 685. godine (Charanis 1970, 243, Waldmüller 1976, 345; usp. i Avenarius 1974, 164, Heršak - Silić 2002, 215 koji smatraju da je Kuver bio za poglavara imenovan oko 680. godine). Mnogo manje vjerojatna je datacija u 70-e godine 7. stoljeća (Grafenauer 1952, 48; usp. i Fine 1983, 44, 46), a potpuno je neprihvatljiv datum između 638. i 645. godine (Grégoire 1945, 111).

¹¹¹ Pohl 1988, 278 drži mogućim da se Kuver sa svojim ljudima prebacio preko Save, što pretpostavlja njihov ulazak u srijemsko područje.

¹¹² Usp. Šišić 1925, 278-279, uz bilj. 31. Također i Tomičić 2000a, 287, 289. Toponima koji čuvaju uspomenu na Duljebe ima i uz srednju Muru (usp. Wolfram 1987, 343, 1995, 51; također i Szóke 1996, 70-71). U vezi s prodorom Duljeba pod avarskim vrhovništvom usp. Daim - Szameit 1996, 319-320, Tomičić 2000b, 144.

¹¹³ Usp. Vinski 1952, 47, Tomičić 1999, 186-187, 2000a, 290, 2000b, 144.

ga vremena slavenske doseobe, u doba prvih slavenskih prodora Međurječjem, postoji prvorazredan arheološki izvor otkriven u Čađavici istočno od Slatine.¹¹⁴ Riječ je o dva groba s bogatim i raskošnim priložima, za koje se smatra da su pripadali slavenskom odličniku i njegovoj supruzi, kneževskom paru. Taj bi pretpostavljeni slavenski knez jamačno ravnao pohodom za račun Avara kad ga je snašla smrt, a njegova sahrana u okolici Slatine ukazivala bi na to da je težište ratnog djelovanja ležalo u Podravini.

Tijekom 7. i još izrazitije u 8. stoljeću izranjaju mjesta na kojima se, koliko se može na prvi pogled zaključiti, susreće sasvim suživljen slavenski i avarski živalj. To, uvjetno rečeno, zajedništvo može se s određenom sigurnošću pretpostaviti i na lokalitetima na kojima nema neposredne avarske arheološke ostavštine. Nalazišta materijalne kulture koja se u arheologiji interpretira kao slavenska utvrđena su širom savsko-dravsko-dunavskog interamnija. Prema sadašnjem stupnju istraženosti,¹¹⁵ u Srijemu i Slavoniji su nalazi koji bi pripadali slavenskom kulturnom krugu otkriveni u Batajnici, Bijelom Brdu, Boljevcima kod Zemuna, Brodskom Drenovcu, Dalju, Đakovu, Novim Banovcima, Osijeku, Otoku, Sarvašu, Starom Slankamenu, Vinkovcima i Zemunu. Nazočnost ranih slavenskih populacija je na temelju antropoloških analiza i nalaza lončarije dokaziva ili se s vjerojatnošću može pretpostaviti i na mnogim drugim slavonsko-srijemskim lokalitetima, poput Bapske, Bešenova, Borova, Iloka, Pakraca, Privlake, Rume, Sotina, Srijemske Mitrovice, Starih Jankovaca, Šida, Vašice, Vojke, Vukovara i Zemun Polja. Postoji mišljenje i da je na uništenom kosturnom groblju iz okolice Požeškog Brestovca bio sahranjen slavenski odličnik, na što je nadograđena pretpostavka da se ondje oblikovalo sjedište rane gentilne slavenske zajednice.¹¹⁶ U podunavskom je dijelu Baranje pronađen usamljen nalaz po svoj prilici slavenske provenijencije u Batini, ali je rana prisutnost slavenskog stanovništva s obzirom na vrstu nalaza, prema uobičajenom tumačenju, vjerojatna odnosno moguća i u Zmajevcu. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj nalazišta koja, kako se čini, donose i slavenski materijal brojnija su nego u Baranji. Raspoređena su u Posavini, u Novom Čiču, Velikoj Gorici¹¹⁷ i Zagrebu,¹¹⁸ a

¹¹⁴ Za lokalitete s nalazima u slavenskoj uporabi ili slavenske provenijencije vidi tablicu.

¹¹⁵ Za vrstu nalaza, interpretaciju materijalne kulture i dataciju te arheološku literaturu na kojima se temelje ovdje iznesene pretpostavke usp. tablicu niže u tekstu. Podaci navedeni u tablici počivaju na zaključcima preuzetima iz znanstvene literature, odnosno da su ovi nalazi karakteristični za slavenski kulturni krug ili da su slavenskog podrijetla. Dakako, to ne poništava mogućnost da su isti materijal koristile i druge etničke grupe na razmatranom prostoru. Otuda se ovdje ne povlači znak jednakosti između arheološke kulture i etničkog identiteta.

¹¹⁶ Usp. Tomić 2000b, 156. Kako nije riječ o konjaničkom grobu koji se u pravilu pripisuje Avarima, zaključak se čini razložnim. No, s obzirom na okolnosti nalaza i nepostojanje uzorka za provedbu antropološke analize, pitanje ostaje otvoreno.

¹¹⁷ Klaić 1982, 13 je smatrala da je konjanički grob u Krugama pripadao slavenskom vodi.

¹¹⁸ Lunulasta naušnica s Kaptola povezivana je inače s bjelobrdskim kulturnim kompleksom i datirana u 11. stoljeće (Vinski 1952, 30, br. 8, 1960, 54, Korošec 1954, 83).

njima se zacijelo mogu pribrojiti i Petrovina Turopoljska i Sisak, odnosno u koprivničkom, ludbreškom, međimurskom i varaždinskom dijelu Podravine, u Borovljanima blizu Koprivnice, Brezju kod Varaždina, na Cerinama kod Koprivničkog Ivanca, u Donjoj Voći kraj Varaždina, okolini Koprivnice, Martijancu kraj Ludbrega, Prelogu, Torčecu i njegovoj okolini te Zbelavi kod Varaždina. Južno od Save, u širem opsegu nekadašnjih južnopanonskih rimskih pokrajina, a uz sam rub Kaganata, također su otkrivena nalazišta, kako se smatra, ranoslavenske materijalne kulture, u Ozlju u hrvatskom Pokuplju, te u proširenom posavskom dijelu Bosne i Hercegovine, u Batkoviću kod Bijeljine, Bosanskoj Rači, Dvorovima kod Bijeljine, okolini Mahovljana sjeverno od Laktaša i Žabljaku kod Doboja, a možda i u Gomjenici kod Prijedora¹¹⁹ i Petoševcima kod Laktaša.¹²⁰ Vrijedi naglasiti da dio materijalnih ostataka nije nužno bio u slavenskoj uporabi, pa stoga niti nije nedvojbena indikator prisutnosti slavenskih populacija, ali ih niti ne isključuje.

Tablica: Arheološki lokaliteti iz južne Panonije s nalazima pripisivima ranim Slavenima

Lokalitet	Vrsta nalaza	Datacija	Arheološka kultura	Literatura
Bapska	tamnosmeđa glinena posuda podunavskog oblika	675./700. g.	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 73, br. 71, Trbuhović 1982, 69, Szentpéteri 2002, 44, Filipec 2003, 132, br. 1
Batajnica	glinena posuda	7./8. st.	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 75, br. 72/lokalitet Aerodrom, Trbuhović 1982, 69, Szentpéteri 2002, 45
	ulomci slavenske lončarije	8. st.	slavenska	Mrkobrad 1983a, 59-60
Batina	dvije brončne narukvice i prsten	8. st.	avarsko-slavenska	Szentpéteri 2002, 45, Filipec 2003, 132, br. 2
	brončana lučna fibula s antropomorfnom maskom	7./8. st.	slavenska	Dizdar 1999, 71
Batković	keramika	650./850. g.	slavenska	Čremošnik 1970a, 152, 1977, 251, 285, 299-300, Miletić 1984, 394; usp. i Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 178, bilj. 36
Bešenovo	sivosmeđa i tamnosmeđa glinena posuda	8. st.	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 56

¹¹⁹ Na velikom skeletnom groblju s kraja 10. i početka 11. stoljeća, smještenom na lokalitetu Baltine bare, otkrivena je i urna sa sitnim ostacima spaljenih kostiju, za koju se drži da ukazuje na održavanje pogrebnog običaja iz prethodnog doba (Miletić 1967, 110, 112, 138; usp. i Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 175). Možda je riječ i o paljevinskom grobu iz ranijeg vremena, čije bi nalaze prema analogiji s lokalitetom Bagruša valjalo datirati u prijelaz iz 8. u 9. stoljeće. Dio otkrivenih naušnica i prstenova pripada u vrijeme od 8. do 10. stoljeća (Miletić 1989, 190).

Bijelo Brdo	brojni grobni nalazi, naušnice, perle, lunulasti i okrugli privjesci, sjekire, noževi, kolutovi, posude, koštana dvosviraljka, razvodnik remena, pojasni lančić, uz pojedinačan nalaz pozlaćenog brončanog jezičca izvan grobova	700./800. g.	avarsko-slavenska / slavenska	Vinski 1958, 26-27, 1978, 182, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 108-110, br. 94, Trbuhović 1982, 69-70, Simoni 1982, 255, 257, Sekelj Ivančan 1995, 232, br. 753, Vida 1999, 244, 248, 269 (slavenska lončarija), Tomičić 2000b, 155, 2002, 133-135 (slavenska lončarija), Szentpéteri 2002, 58, Filipec 2003, 132, br. 3
Boļjevci	ulomci slavenske lončarije	8. st.	slavenska	Mrkobrad 1983b, 63-66, Stanojević 1987, 124, Szentpéteri 2002, 460
Borovljani	ognjište kruškolikog oblika s četiri posude	8./10. st.	slavenska	Sekelj Ivančan 2001a, 102, 2001c, 248-249
Borovo	dvije smeđe glinene posude podunavskog oblika	750./800. g.	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 65
Bosanska Rača	sjekire izvađene iz Save	7./9. st.	avarsko-slavenska	Filipec 2003, 125
	velika urna pronađena na jednom ognjištu	650./700. g.	slavenska	Čremošnik 1969, 230, 1970b, 100, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 177
	slavenska keramika tamnosive i crvene boje	8./10. st. →	slavenska	Čremošnik 1950, 389, 395, 1951, 259
Brestovac Požeški	zlatna pojasna garnitura, naušnice, obruč za glavu i primjerek zlatnog raskucanog novca	800. g.	avarsko(-slavenska?)	Vejvoda - Štimac 1977, 93, Sekelj Ivančan 1995, 192, br. 533, Tomičić 1996, 153, 2000b, 156, Szentpéteri 2002, 70, Filipec 2003, 132, br. 4
Brezje	keramika i sjekira	800. g.	slavenska	Tomičić 1968, 238, Šimek 1981, 25-26, 1986a, 108, 1999, 35
Brodski Drenovac	32 grobne cjeline, naušnice, narukvica, prsteni, predice, noževi, kresivo s tri kamenčića, okovi, vjedrica, posude podunavskog oblika i tzv. "žute keramike"	800. g.	avarsko-slavenska	Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 129-161, Vinski 1971a, 66, 1971b, 395, Tomičić 2000b, 150, 155-156, 2003, 157, Sekelj Ivančan 1995, 192, br. 534, Szentpéteri 2002, 71, Filipec 2003, 132, br. 5
	sljepoočničarke i ukrasna zrna od pozlaćenog srebra te glinene posude	8./9. st.	slavenska	Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 150, Tomičić 2000b, 156, 2002, 136-137
Cerine	ognjište s ulomcima slavenskih posuda	800. g.	slavenska	Marković 1986, 154-155, 1998, 52-53, Marković - Zvijerac 2000, 57 Sekelj
Čađavica	dvije grobne rake, luksuzno izrađen srebren nakit podrijetlom iz crnomorskih radionica (tzv. martinovska kultura), datiran u svršetak 6. i početak 7. stoljeća, od kojeg se	600. g.	slavenska	Vinski 1952, 32, 1958, 27, Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 152, Sekelj Ivančan 1995, 225, br. 720, Tomičić 1999, 187, 2000a, 290, 2000b, 144

	<p> mogu izdvojiti masivna srebrna ogrlica (torkves), par ukrašenih narukvica s okruglom krunom, par kićenih granuliranih naušnica sljepoočničarki zvjezdolikog oblika urešenih granulacijom i bikoničnim koljencima, srebrna pseudofibula i srebrna pojasna kopča, te dugi mač s koricama tzv. crnomorskog oblika, koji je nestao. </p>			
Dalj	<p> nalazi s više lokaliteta u koje se ubrajaju i tamnosmeđa glinena posuda podunavskog oblika i posuda tzv. "žute keramike" </p>	8. st.	avarsko-slavenska	<p> Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 110-112, br. 95/lokalitet Ciglana/1-4, dunavski Bajer/2, Busija/1, Dalj ili okolina/3, Bulat 1978, 175, Trbuhović 1982, 70 71, Bojčić 1984, 215-217, Sekelj Ivančan 1995, 232, br. 755, Demo 1997, 130, Tomičić 2000b, 150-151, Szentpéteri 2002, 104-105, Filipec 2003, 132-133, br. 7-10, 12 </p>
Donja Voća	<p> ulomci slavenske keramike podunavskog oblika </p>	800. g.	slavenska	<p> Tomičić 1975, 41-43, 1978, 210, 211-212, Šimek 1986b, 87, 1987, 42, 1994, 13-18, 1999, 31 </p>
Dvorovi kod Bijeljine	<p> dvije urne uz ulomak urešen višestrukum valovnicom </p>	600. g.	slavenska	<p> Čremošnik 1969, 230, 1970a, 100-101, 1970b, 63, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 178 </p>
Đakovo	<p> ulomci keramičkih posuda </p>	8. st.	slavenska	<p> Filipec 1997, 239-242, 2003, 125, 133, br. 15 </p>
Ilok	<p> smeđa glinena jajolika posuda podunavskog oblika </p>	800. g.	avarsko-slavenska	<p> Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 77, br. 76/3, Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 496, Filipec 2003, 133, br. 17 </p>
Koprivnica / okolica	<p> sablja, dugi bojni nož i sjekire </p>	800. g.	avarsko-slavenska	<p> Marković 1994, 112, 2003, 25, Marković - Zvijerac 2000, 56, Petrić 2000, 58, Tomičić 2000b, 154, Filipec 2003, 133, br. 18, Sekelj Ivančan 2004, 120 </p>
	<p> dvije bojne sjekire </p>	8./10. st.	slavenska	<p> Kolar 1976, 110-111, Marković 1993, 29 </p>
	<p> ulomci slavenske keramike s češljastim valovnicama </p>	700./800. g.	slavenska	<p> Sekelj Ivančan 2003, 124 </p>
Mahovljan i / okolica	<p> keramička posuda u namjeni urne i željezni nožić </p>	8./9. st.	slavenska	<p> Miletić 1971, 23, 27, Žeravica 1986, 191, bilj. 281, Miletić 1989, 190, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 176 </p>

Martijanec	ulomci posuda slavonske gradišne keramike	8./9. st.	slavonska	Simoni 1984, 78-79, Petrić 1995, 30
Novi Banovci	veći broj brončanih jezičaka i okova	8. st.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 87-88, br. 82/40-51, 53, Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 263
	brončana lučna fibula pontskog podrijetla	7. st.	slavonska	Vinski 1958, 28, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 86, br. 82/35, Dimitrijević 1967, 233, Trbuhović 1982, 74
	lunulasta naušnica sa zvjezdolikim privjeskom i lijevana brončana naušnica	8./10. st.	slavonska	Vinski 1958, 28, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, br. 82/54, Dimitrijević 1967, 233, Trbuhović 1982, 74
Novo Čiče	mala željezna sjekira i dva keramička lončića podunavskog oblika te ulomci posuda također podunavskog oblika	800. g.	avarsko-slavonska	Vinski 1978, 184, Simoni 1981, 160, 1982, 256, 257, 1995, 156, br. 414-415, Sekelj Ivančan 1995, 99, br. 34, Sokol 1995, 49, Tomičić 2000b, 155, Filipec 2003, 133, br. 23
Osijek	tamosmeđa glinena posuda potiskog oblika	7. st.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 112, br. 96/lokalitet Zeleno polje/2, Trbuhović 1982, 70, Bojčić 1994, 41, bilj. 5
	crnosiva glinena posuda podunavskog oblika i žuta glinena posuda kasnoantičke pokrajinske lončarske tradicije, brončani jezičci i okovi, brončana kopčica te crnosivi glineni lončić, polovica crnosmeđog glinenog lončića i brončana pojasna garnitura od 37 dijelova	8. st.	avarsko-slavonska	Vinski 1958, 26, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 112-113, br. 96/lokalitet Zeleno polje/1, uništen grob/1-6, 114, slučajni nalazi/2, Mažuran 1962, 25, Bulat 1968, 12-14, br. 3-5, 16-19, Trbuhović 1982, 70, 71, Bojčić 1984, 215, 1994, 41-42, Sekelj Ivančan 1995, 237, br. 781, 2000b, 190, 192, Szentpéteri 2002, 274, Filipec 2003, 133, br. 24
	usitnjena keramika		slavonska	Mažuran 1962, 25-26, Bulat 1968, 20, Bojčić 1994, 42, Sekelj Ivančan 2001b, 192
Otok	22 ukopne cjeline s raznovrsnim nalazima, među kojima i posude podunavskog i potiskog oblika	800. g.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 88-89, br. 83, Trbuhović 1982, 71, Težak-Gregl-Šmalcelj 1992, 40-41, Sekelj Ivančan 1995, 240, br. 795, Tomičić 2000a, 294, 2000b, 150, 2002, 133 (slavonska lončarija), Szentpéteri 2002, 275, Filipec 2003, 133-134, br. 25
Ozalj	ulomci keramičkih posuda, grublje izradbe s nemarnije izvedenim ukrasom valovnice i jednostavno profiliranim obodom	7./8. st.	slavonska	Čučković 1992, 51, 1994, 192

Pakrac / okolica	ulomci keramike	7./9. st.	avarsko-slavonska	Sokač Štimac 1978, 39, Sekelj Ivančan 1995, 186, br. 501, 503-504
Petrovina Turopoljska	siva glinena posuda srodna potiskom obliku keramike	700. g.	avarsko-slavonska	Vinski 1954, 74/C, 1960, 50, Szentpéteri 2002, 288-289
Prelog	vršci strjelica, osam glinenih posuda tzv. podunavskog oblika, bojna sjekira, nožići i skramasaks (dugi bojni nož)	8. st.	avarsko-slavonska	Tomičić 1978, 212, 2002, 130-131 (slavonska lončarija), Sokol 1986, 57, 1996a, 84, Sekelj Ivančan 1995, 119, br. 131, Szentpéteri 2002, 295, Filipec 2003, 134, br. 28
Privlaka	230 ukopnih cjelina s raznovrsnim nalazima	800. g.	avarsko-slavonska	Šmalcelj 1980a, 143-144, 1992a, 44-45, Sekelj Ivančan 1995, 240, br. 796, Szentpéteri 2002, 295-296, Filipec 2003, 134, br. 29
Ruma	brončani jezičci, kopča i okovi te tamnosiva glinena posuda	8. st.	avarsko-slavonska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 307
Sarvaš	sivosmeđa glinena posuda potiskog oblika	7. st.	avarsko-slavonska	Vinski 1954, 74/F, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 114-115, br. 98/1, Trbuhović 1982, 68, Bojčić 1984, 215, Sekelj Ivančan 1995, 237, br. 782, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 312, Filipec 2003, 134, br. 31
	sivkasto-smeđa glinena posuda oblika slavonske gradišne keramike	8. st.	slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 115, br. 98/2, Trbuhović 1982, 74, Szentpéteri 2002, 312
Sisak	nekoliko sjekira	8./9. st.	avarsko-slavonska	Vinski 1978, 184, Sekelj Ivančan 1995, 179, br. 468, Burkowsky 1999, 90
Sotin	sivkastocrna glinena posuda potiskog oblika	7. st.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 90, br. 86/lokalitet Višnjica/1, Trbuhović 1982, 70, Szentpéteri 2002, 325, Filipec 2003, 134, br. 35
Srijemska Mitrovica	brončani jezičci s pojasa, okovi, kopča, pršljen, predica, glinene posude podunavskog oblika	750./800. g.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 95-96, br. 88/lokalitet Ulica Lole Ribara, Trbuhović 1982, 61-66, Szentpéteri 2002, 327
Stari Jankovci	88 ukopnih cjelina s različitim nalazima, među kojima i siva keramika, noževi i naušnice	700./800. g.	avarsko-slavonska	Šmalcelj 1980b, 142-143, 1992b, 48-49, Sekelj Ivančan 1995, 241, br. 799, Szentpéteri 2002, 329, Filipec 2003, 134-135, br. 38
Stari Slankamen	brončana kopča, okov i jezičci, sivocrna glinena posuda podunavskog oblika, jednosjekli mač (palaš) i bojna sjekira	8. st.	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 90, br. 85, Trbuhović 1982, 72, Szentpéteri 2002, 329

Šid	tamnosaiva glinena posuda	7./8. st.	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 316
Torčec i okolica	sjekira	8./10. st.	slavenska	Markovi? 1997, 37
	sjekira	8./10. st.	slavenska	Sekelj Ivančan - Zvijerac 1997, 66
	ulomci tamnosivo-smeđe keramike	8./9. st.	slavenska	Sekelj Ivančan - Tkalčec - Šiljeg 2003, 121-122
Vašica	tamnosaiva glinena posuda	8. st.	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 72, Szentpéteri 2002, 407
Velika Gorica	raznovrsni grobni nalazi, posude podunavskog oblika, ukrasna zrna s ogrlice, ostaci vjedrice i sjekire	8. st.	avarsko-slavenska	Vinski 1960, 50 (slavenska lončarija), 50-51, 1978, 184, Simoni 1981, 160, 163 (nalazi slavenske provenijencije), 1982, 256, 257, 1995, 154-156, br. 409-413, Sekelj Ivančan 1995, 100, br. 36, Tomičić 2000b, 155, 2002, 132-133 (slavenska lončarija), 2003, 157, Szentpéteri 2002, 410, Filipec 2003, 135, br. 40
Vinkovci	pet paljevinskih grobova s glinenim loncima (urnama) S-profiliranog tijela	7./8. st.	slavenska	Dizdar 1999, 70-71, Sekelj Ivančan 2001b, 196, Iskra-Janošić 2005, 42, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 141-168, 189-200
	sivkasto-smeđa glinena posuda slična praškom obliku	7. st.	slavenska	Vinski 1954, 74/G, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 97, br. 90/lokalitet Novo Selo, Trbuhović 1982, 74
Vojka	nekropola s raznovrsnim nalazima	700. g.	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 97-101, br. 91, Dimitrijević 1971, 160-161, Trbuhović 1982, 70, Szentpéteri 2002, 417
Vukovar	raznovrsni nalazi s više lokaliteta, jezičci, okovi, naušnica, pojasna kopča i dvije posude podunavskog oblika	700./800. g.	avarsko-slavenska	Vinski 1959, 103-104, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 102-103, br. 92, Dimitrijević 1967, 235, Tomičić 1994, 97, Sekelj Ivančan 1995, 244, br. 816, Demo 1996, 68-69, br. 7/1-4, 93, br. 58/1, Szentpéteri 2002, 419-420, Filipec 2003, 135, br. 45-49
Zagreb	četiri groba, od kojih je jedan sadržavao posudu pojednostavljenog podunavskog oblika i sjekiru	800. g.	avarsko-slavenska	Vinski 1954, 197, 1960, 52-53, 1978, 184, Simoni 1981, 157, 160, 1982, 256, 257, Sekelj Ivančan 1995, 93, br. 1, Sokol 1995, 48-49, 1996, 84, Tomičić 2000b, 155, 2002, 131 (slavenska lončarija)
	brončana lučna fibula oblika "Rybakov-Werner" ženski nakit	600. g.	slavenska	Vinski 1954, 78, 1958, 28, 1960, 50, Ljubinković 1966, 88, Dimitrijević 1967, 233, Simoni 1981, 156, 2004, 11, Sekelj Ivančan 1995, 93, br. 3, Tomičić 1996, 152

	lunulasta naušnica sa zvjezdolikim privjeskom	750./800. g.	slavenska	Demo 2007, 24
Zbelava	kresivo u obliku lire, dva kremenca i ulomci posuda slavenskog obilježja	800./900. g.	slavenska	Šimek 1987, 42, 1999, 39
Zemun	lunulasta naušnica sa zvjezdolikim privjeskom	8./10. st.	slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 104, br. 93/lokalitet III. vodna stanica na Dunavu/3
Zemun Polje	tri groba s raznovrsnim nalazima, poput staklenih zrna, bojne sjekire, ostataka noža i glinene posude	800. g.	avarsko-slavenska	Dimitrijević 1963, 108, 1965, 155, 1966, 53-76, 1967, 235, Truhović 1982, 73, Szentpéteri 2002, 431
Zmajevac	tamnosiiva glinena posuda	8. st.	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 70, br. 70, Tomičić 2000b, 151, Szentpéteri 2002, 433, 434
Žabljak	keramika ulomak posude	650./700. g. 8./9. st.	slavenska	Čremošnik 1970c, 110, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 178, bilj. 38

Avarsko-slavenska simbioza nije imala obilježje ravnopravnosti jer su u tom suživotu avarske populacije bile nadređene Slavenima, unatoč tomu što su se Avari morali u obnašanju vlasti oslanjati na mjesne slavenske poglavare. Pritom su Avari jamačno kočili uzdizanje slavenske ratničke elite budući da bi ona u konačnici mogla ugroziti njihov status, ali su bili svjesni očite etničke premoći Slavena, napose na rubnim dijelovima Kaganata. Postupno je i razlika u načinu života bilo sve manje, naročito u kasnijim razdobljima Kaganata kako su Avari sami sve više prelazili na sjedilačko privređivanje. Dobar primjer brojčanog odnosa između avarskih i slavenskih populacija u južnoj Panoniji pružaju lokaliteti Privilaka i Stari Jankovci, gdje su otkrivena veća avarsko-slavenska groblja. Antropološka analiza kosturnih ostataka pokazala je da je među populacijama nazočnima na privlačkom groblju bilo 6,45 % pripadnika protoavarske (mongoloidne) skupine, dok ih je na staro-jankovačkom groblju bilo 10 %.¹²¹ Taj je broj mogao biti i veći, kao što je to slučaj u Vojki kod Stare Pazove, gdje je evidentirana bitno veća prisutnost mongoloidne populacije.¹²² Avari su u Karpatskoj kotlini omogućili i nesmetano širenje Slavena jer su od toga i sami imali korist, vrbujući među slavenskim populacijama vojnike i koristeći se njihovim proizvodnim resursima.

¹²⁰ Na groblju s lokaliteta Bagruša iz prve četvrtine 9. do sredine 10. stoljeća (Žeravica 1986, 190) pronađena su i dva paljevinska groba, čiji se nalazi (urne) smještaju u svršetak 8. i početak 9. stoljeća (Žeravica 1986, 161-162, Sekelj Ivančan - Tkalčec 2006, 176). Obred spaljivanja pokojnika mogao bi biti znak ranijeg nastanka groblja, ali i duljeg čuvanja običaja prenesenog iz ranijih slavenskih vremena (Žeravica 1986, 191). Dio otkrivenih naušnica i prstenova datira iz 8. do 10. stoljeća (Miletić 1989, 190).

¹²¹ Šlaus 1992, 19, 96-100, 1993.

¹²² Živanović 1963, 237-239, Dimitrijević 1967, 234.

Na taj je način i razumljiva povezanost između slavenizacije i dosega avarske vlasti. No, slavenizacija nije stala na tome nego se proširila i izvan područja pod neposrednom avarskom kontrolom, što je možda bila posljedica privlačnosti koju je slavenski način života imao među starim, zemljoradničkim stanovništvom.¹²³ Relativan mir u kojem živio Avarski Kaganat zajedno sa svojim heterogenim stanovništvom potrajao je do kraja 8. stoljeća. Tada se avarska država našla na udaru nove sile europskog Zapada, Franačkog Kraljevstva. Nakon što su Franci bez većih poteškoća oborili stoljetno avarsko gospodstvo, pod franačkim su pokroviteljstvom bili među južnapanonskim Slavenima iznova pokrenuti etnogenetički procesi koje su Avari tako dugo susprezali.

Zaključak

Prve naznake prisutnosti protoslavenskih populacija u srednjem Podunavlju pripadaju možda već polovini 5. stoljeća i vremenu hunske vlasti, ali na to nije moguće dati konkluzivan odgovor, jer niti literarna (Prisk) niti arheološka svjedočanstva ne pružaju dovoljno potkrepu. Možda je tek moguće ustvrditi da takva pretpostavka s obzirom na opseg hunske države ne bi bila nevjerovatna odnosno da su pojedine skupine protoslavenskog stanovništva dospjele pod hunskim okriljem i do Panonske nizine. Nešto je vjerojatnija hipoteza da su se (Proto)slaveni jednim dijelom mogli proširiti do srednjeg Podunavlja u prvoj polovini 6. stoljeća, ali i ona ovisi gotovo isključivo o interpretaciji literarnih vrela (Jordan, Martin Brakarski). Po svoj prilici se radilo o pritjecanju tek manjih (proto)slavenskih grupa, ali čiji dolazak nije prošao nezapaženo.

Pravo razdoblje slavenskog širenja na srednjopodunavskom prostoru počinje odlaskom Langobarda iz Panonije i uspostavom avarske vlasti u Karpatskoj kotlini. Do kraja 6. stoljeća odnosno početka 7. stoljeća slavenske su skupine u jednom smjeru navale prodrle do Istre, a u drugom do istočnojadranske obale. Zahvaljujući avarskoj potpori Slaveni su se postupno uspjele etablirati na ovom širokom prostoru, uključujući i Međurječje. Odnos Slavena prema Avarima nije bio puki odnos između poslušnika i nadređenih nego je bio bitno slojevitiji. To je uostalom nalagala i brojčana premoć slavenskih etnija u usporedbi sa slojem avarskih vlastodržaca. Avari su se u mnogočemu oslanjali na slavenske podložnike, ali su pritom pazili da zakoče etnogenetičke procese i stvaranje ratničke elite među Slavenima jer je to moglo generalno ugroziti njihov položaj. Da takvi etnogenetički procesi nisu bili ništa neobično, pokazuje slučaj Sermezijanaca. Kojim je pak smjerom mogla poći avarska država da Avari nisu nastojali suzbiti slične, šire zasnovane pokrete, pokazuje upravo sermezijanska pobuna, ali još više otimanje Slavena pod Samonom i bugarskih skupina ispod avarskog vrhovništva.

¹²³ Za odnose između Avara i Slavena usp. Pohl 2000, 341-351, 2003, 582-584.

Postupno je nesmetano širenje slavenskih populacija Karpatskom kotlinom pod avarskim pokroviteljstvom potaknulo slavenizaciju ovog prostora, dodatno ubrzanu privlačnošću slavenskoga načina života, koji su i sami Avari sve više prihvaćali kako se karakter njihove hegemonije mijenjao iz aktivnog u pasivni. Avari dakako nisu izgubili vojnopolitičku premoć, ali su je sada dodatno morali graditi na simbiozi sa slavenskim življem i potrebi da podložnici prihvate avarsku vlast kroz identifikaciju sa svojim gospodarima. Otuda nije neobično što su znatniji etnogenetički procesi među Slavenima u srednjem Podunavlju (a i šire) započeli tek kada se Avarski Kagant srušio pod udarima Franaka koji su svoj vladavinski sustav temeljili na drugačijim principima.

Bibliografija

Kratice

- AArchH: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta
 AP: *Arheološki pregled*, Beograd
 Archlug: *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd
 ArchR: *Archeologické rozhledy*, Prag
 AV: *Arheološki vestnik*, Ljubljana
 BS: *Byzantinoslavica*, Prag
 BSl: *Balcanoslavica*, Beograd
 BSt: *Balkan Studies*, Tesalonika
 CFHB: *Corpus fontium historiae Byzantinae*, Washington - Berlin - Beč - Tesalonika - Bruxelles - Rim
 CSHB: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn
 ČCH: *Český Casopis Historický*, Prag
 GGMS: *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, Sisak
 GGMV: *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, Varaždin
 GZMA: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu - Arheologija*, Sarajevo
 HČ: *Historický časopis*, Bratislava
 HZ: *Historijski zbornik*, Zagreb
 JGO: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Wiesbaden - Stuttgart
 MET: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb
 MGH AA: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*, Berlin
 MGH SRLI: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX.*, Hannover
 MVJ: *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske*, varia loca
 OA: *Opuscula archaeologica*, Zagreb
 ObHAD: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb

- PdZ: *Podravski zbornik*, Koprivnica
 PIAZ: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb
 RHAZU: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb
 RVM: *Rad vojvodanskih muzeja*, Novi Sad
 SA: *Slavia Antiqua*, Poznań - Wrocław
 SHP: *Starohrvatska prosvjeta*, 3. serija, Zagreb / Split
 SOF: *Südostforschungen*, München
 SS: *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo*, Spoleto
 SSI: *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod
 SSLavH: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta
 VAMZ: *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, Zagreb
 VIINJ I: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, [Posebna izdanja SAN knj. 241, Vizantološki institut knj. 3], obradili F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić, Beograd 1955.
 VV: *Vizantijskij Vremennik*, Moskva
 ZČ: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana
 ZFO: *Zeitschrift für Ostforschung*, Marburg - Lahn
 ZGKM: *Zbornik Gradskog muzeja Karlovac*, Karlovac
 ZRVI: *Zbornik Vizantološkog instituta SAN*, Beograd

Izvori

- Amijan Marcelin: Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt I-II*, izd. W. Seyfarth, Leipzig 1978.
 Čudesna svetog Demetrija: *Miracula Sancti Demetrii*, u: P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I: Le Texte*, Pariz 1979.
 Dioklecijanov ukaz o cijenama prodajne robe: *Diokletians Preiseedikt*, izd. S. Lauffer, Berlin 1971., 90-211
 Dion Kasije: Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae quae supersunt I-V*, izd. U. P. Boissevain, Berlin 1895. - 1931. (pretisak Berlin 1955.)
 Flavije Arijan: *Aleksandrova vojna: Alexandri anabasis*, u: *Flavii Arriani quae exstant omnia I*, izd. A. G. Roos - G. Wirth, Leipzig 1967.
 Grgur I. Veliki: Gregorius I Papa, *Registrum epistolarum I-II (libri I-XIV)*, izd. P. Ewald - L. M. Hartmann, [MGH EP], Berlin 1891. - 1899.
 Jordan, *Getica: Iordanes, Getica*, u: *Iordanis Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, [MGH AA 5.1], Berlin 1882., 53-138
 Nikefor, *Kratka povijest: Nicephorus, Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii*, u: *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, izd. C. de Boor, Leipzig 1883., 3-77 (pretisak New York 1975.); *Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History*, tekst i prijevod na engleski C. Mango, [CFHB 13, Series Vasingtoniensis], Washington 1990.

- Pavao Đakon, *HL: Paulus Diaconus, Historia Langobardorum*, izd. G. Waitz, [MGH SRLI], Hannover 1878., 12-187
- Pjesma *Martina biskupa dumionskog na bazilici: Versus Martini Dumiensis episcopi in basilica*, izd. R. Peiper, [MGH AA 6.2], Berlin 1883., 194-195; također u: *Martini episcopi Bracarensis opera omnia*, izd. C. W. Barlow, Rim 1950., 282
- Prisk: Priscus rhetor Panites, *Fragmenta*, u: *The Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II*, tekst i prijevod na engleski R. C. Blockley, [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 6], Liverpool 1983., 221-377
- Prokopije, *BG: Procopius Caesariensis, Bellum Gothicum*, u: Procopius Caesariensis, *Opera omnia II (De bellis libri V-VIII: Bellum Gothicum)*, izd. J. Haury, Leipzig 1963.
- Prokopije, *O građevinama: Procopius Caesariensis, De aedificiis*, u: Procopius Caesariensis, *Opera omnia IV (De aedificiis libri I - VI)*, izd. J. Haury - G. Wirth, Leipzig 1964.
- Sekst Julije Afrikanac, *Vezovi: Jules African, Fragments des Cestes provenant de la Collection des tacticiens grecs*, izd. J.-R. Vieillefond, [Collection des universités de France], Pariz 1932.
- Tab. Peut.: Tabula Peutingeriana (Faksimileausgabe)*, izd. C. Miller, Ravensburg 1887./1888.
- Teofan: Theophanes, *Chronographia I*, izd. C. de Boor, Leipzig 1883. (pretisak Hildesheim 1963.)
- Teofilakt Simokata: *Theophylacti Simocattae historiae*, izd. C. de Boor, korig. P. Wirth, Stuttgart 1972.
- Ulpijan, *Digesta: Digesta Iustiniani Augusti I-II*, izd. Th. Mommsen, Berlin 1868.-1870. (pretisak 1962.-1963., 1998.); *Corpus iuris civilis I: Digesta*, izd. Th. Mommsen - P. Krüger, Berlin¹⁶ 1954.
- Uskrsna kronika: Chronicon Paschale*, izd. L. Dindorf, [CSHB 16-17], Bonn 1832.
- Zosim: Zosimus, *Historia nova*, izd. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

Literatura

- AVENARIUS 1974: A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam - Bratislava 1974.
- BALAŽIĆ - VÁNDOR 1996: J. Balažić - L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10. - 12. maj 1995*, Murska Sobota - Zalaegerszeg 1996.
- BARADA 1952: M. Barada, Hrvatska dijaspora i Avari, *SHP 2* (1952.), 7-17
- BARFORD 2001: P. M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London 2001.
- BARIŠIĆ 1952a: F. Barišić, Kada i gde su napisani Pseudo-Cezarijevi Dijalozi, *ZRVI 1* (1952.), 29-51
- BARIŠIĆ 1952b: F. Barišić, Prisk kao izvor za najstariju istoriju Južnih Slovena, *ZRVI 1* (1952.), 52-61

- BARIŠIĆ 1955a: F. Barišić, Pseudo-Cezarije, u: *VIINJI*, 1-6
- BARIŠIĆ 1955b: F. Barišić, Prisk, u: *VIINJI*, 7-16
- BARIŠIĆ - MIRKOVIĆ 1955: F. Barišić - M. Mirković, Teofilakt Simokata, u: *VIINJI*, 103-126
- BARNEA 1998: A. Barnea, Une province chrétienne sous Justinien: la Scythie Mineure, u: *CAMBI - MARIN* 1998, 807-822
- BENAC 1969: A. Benac (ur.), *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena"*, Mostar 1968, [Posebna izdanja XII. Centar za balkanološka ispitivanja; knj. 4], Sarajevo 1969.
- BENAC - BASLER - ČOVIĆ - PAŠALIĆ - MILETIĆ - ANĐELIĆ 1984: A. Benac - Đ. Basler - B. Čović - E. Pašalić - N. Miletić - P. Anđelić, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo² 1984.
- BERG 1989: H. Berg, Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis 8. Jahrhundert, u: *WOLFRAM - SCHWARCZ* 1989, 61-108
- BLOCKLEY 1983: R. C. Blockley, Notes to Priscus, u: *The Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II*, tekst i prijevod na engleski R. C. Blockley, [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 6], Liverpool 1983., 379-400
- BOJČIĆ 1984: Z. Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji, u: *MAJNARIĆ-PANDŽIĆ* 1984, 211-222
- BÓNA 1971: I. Bóna, Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschungen in Ungarn (1945-1969), *AArchH* 23 (1971.), 265-336
- BÓNA 1981: I. Bóna, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angabe und Möglichkeiten, u: *KALDY-NAGY* 1981, 79-112
- BRATOŽ 1985: R. Bratož, Das Christentum in Slowenien in der Spätantike. Ein geschichtlicher Abriß, u: *GRAßL* 1985, 32-54
- BRATOŽ 1990: R. Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, [Zbirka Zgodovinskega časopisa 8], Ljubljana 1990.
- BRATOŽ 1993: R. Bratož, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811), u: *HODL - GRABMAYER* 1993, 151-208
- BRATOŽ 2000: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, [Situla 39], Ljubljana 2000.
- BRATOŽ 2006: R. Bratož, Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo, *ZČ* 60 (2006.), 259-281
- BULAT 1968: M. Bulat, Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka, *SHP* 10 (1968.), 11-21
- BULAT 1978: M. Bulat, Terenska istraživanja arheološkog odjela Muzeja Slavonije u toku 1978. godine, *AP* 20 (1978.), 174-179
- BURKOWSKY 1999a: Z. Burkowsky, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, [Katalog izložbe], Sisak 1999.

- BYSTRICKÝ 2003: P. Bystrický, Slovanské a bulharské vpědy na Balken do roku 559, *HC* 51 (2003.), 385-401
- CAMBI - MARIN 1994: N. Cambi - E. Marin (ur.), *L'Époque de Justinien et les problèmes de VI^e et VII^e siècles. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za staro-kršćansku arheologiju II*, [Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, supl. vol. 87-89], Split 1994.
- CHARANIS 1970: P. Charanis, Kouver, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica, *BSt* 11 (1970.), 229-247
- CHROPOVSKÝ 1988: B. Chropovský, *Die Slawen. Historische, politische und kulturelle Entwicklung und Bedeutung*, Prag 1988.
- CHRYSOS 1987: E. Chrysos, Die Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert, u: HANSEL 1987, 27-40
- COMȘA 1972: M. Comșa, Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI^e-VII^e siècle (avec un regard spécial sur la territoire de la Roumanie), *BSI* 1 (1972.), 9-28
- COMȘA 1980: M. Comșa, Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung, u: WOLFRAM - DAIM 1980, 219-230
- CURTA 1999: F. Curta, Hiding behind a piece of tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi, *JGO* 47 (1999.), 321-340
- CURTA 2001: F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001.
- ČREMOŠNIK 1950: I. Čremošnik, Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas, *GZMA* 4-5 (1949. - 1950.), 383-396
- ČREMOŠNIK 1951: I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *GZMA* 6 (1951.), 241-270
- ČREMOŠNIK 1969: I. Čremošnik, Die ältesten slawischen Siedlungen und Nekropolen in Bosnien und der Herzegowina, u: BENAC 1969, 229-232
- ČREMOŠNIK 1970a: I. Čremošnik, Jazbine i Orašćići, Batkovići, Bijeljina - slavenska naselja, *AP* 12 (1970.), 151-152
- ČREMOŠNIK 1970b: I. Čremošnik, Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegowina, *Archlug* 11 (1970.), 99-103
- ČREMOŠNIK 1970c: I. Čremošnik, Istraživanja u Mišićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *GZMA* 25 (1970.), 45-117
- ČREMOŠNIK 1977: I. Čremošnik, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *GCBI* 15 (1977.), 227-308
- ČUČKOVIĆ 1992: L. Čučković, Ozalj - zaštitna arheološka iskopavanja 1992. godine, *ObHAD* 24/3 (1992.), 49-51
- ČUČKOVIĆ 1994: L. Čučković, Karlovačka arheologija 1991-1994., *ZGMK* 3: *Domovinski rat u Karlovcu 1991-1994.* (1994.), 187-200
- DAIM - SZAMEIT 1996: F. Daim - E. Szameit, Frühe Slawen im oberen Donau- und Ostalpenraum, u: DAIM - FROHLICH - MISAR - SCHLAG - TOMKA 1996, 317-320

- DAIM - FROHLICH - MISAR - SCHLAG - TOMKA 1996: F. Daim - M. Fröhlich - M. Misar - G. Schlag - P. Tomka (ur.), *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren*, [Katalog der Burgenländischen Landausstellung 1996], Eisenstadt 1996.
- DEMO 1996: Ž. Demo, *Vukovar - Lijeve bara*, [Katalog izložbe], Zagreb 1996.
- DEMO 2007: Ž. Demo, *Opatovina: tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb 2007.
- DIMITRIJEVIĆ 1963: D. Dimitrijević, Zemun Polje, Zemun - rimsko naselje i nekropola iz Seobe naroda, *AP* 5 (1963.), 106-108
- DIMITRIJEVIĆ 1965: D. Dimitrijević, Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa u Sremu tokom 1965. godine, *AP* 7 (1965.), 149-156
- DIMITRIJEVIĆ 1966: D. Dimitrijević, Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätawarenzeitlichen Problematik, *ArchIug* 7 (1966.), 53-76
- DIMITRIJEVIĆ 1967: D. Dimitrijević, Periodizacija ranog srednjeg veka u jugoslovenskom Podunavlju, u: TASIĆ 1967, 229-236
- DIMITRIJEVIĆ 1971: D. Dimitrijević, Brdašica près de Vojka, nécropole avare, u: NOVAK 1971, 160-161
- DIMITRIJEVIĆ - KOVAČEVIĆ - VINSKI 1962: D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962.
- DIZDAR 1999: M. Dizdar, Rani srednji vijek, u: DIZDAR - ISKRA-JANOŠIĆ - KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999, 65-71
- DIZDAR - ISKRA-JANOŠIĆ - KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci 1999. (= M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Iz kolijevke rimskih careva. Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci - Zagreb 2002.)
- DUJČEV 1954: I. Dujčev, Le témoignage du Pseudo-Césaire sur les Slaves, *SA* 4 (1954.), 193-209
- DUVAL - OCHSENSCHLAGER - POPOVIĆ 1982: N. Duval - E. L. Ochsenchlagler - V. Popović, *Sirmium IV - Recherches archéologiques en Sirmie*, Beograd 1982.
- EWIG 1995: E. Ewig, Misijska djelatnost latinske Crkve, u: JEDIN 1995, 497-579
- FELETAR - PETRIĆ 2000: D. Feletar - H. Petrić, *Povijest Torčeca*, [Bibliotheka Historia Croatica; knj. 21], Torčec 2000.
- FERJANČIĆ 1984: B. Ferjančić, Invasions et installation des Slaves dans les Balkans, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum proto-byzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, [Collection de l'École française de Rome 77], Rim 1984., 85-108
- FILIPEC 1997: K. Filipec, Đakovo - Župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja *OA* 21 (1997.), 239-241
- FILIPEC 2003: K. Filipec, Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska, *GGMS* 3-4 (2002. - 2003.), 117-146
- FINE 1983: J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.

- FRITZE 1979: W. H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, *ZFO* 28 (1979.), 498-548
- GÖCKENJAN 1993: H. Göckenjan, Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht, u: MULLER-WILLE - SCHNEIDER 1993, 275-302
- GODŁOWSKI 1980: K. Godłowski, Das Aufhören der germanischen Kulturen an der mittleren Donau un das Problem des Vordringens der Slawen, u: WOLFRAM - DAIM 1980, 225-232
- GODŁOWSKI 1983: K. Godłowski, Zur Frage der Slawensitze vor der grossen Slawenwanderung im 6. Jahrhundert, u: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, 15-21 aprile 1982*, [SS 30.2], Spoleto 1983., 257-284
- GOETZ - JARNUT - POHL 2003: H.-W. Goetz - J. Jarnut - W. Pohl, *Regna and gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, [The Transformation of the Roman World 13], Leiden - Boston 2003.
- GOFFART 1988: Walter A. Goffart, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton 1988.
- GOLDSTEIN 1992: I. Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, [Biblioteka Latina et Graeca. Radovi; knj. 13], Zagreb 1992.
- GOLDSTEIN 1995: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- GRAČANIN 2003: H. Gračanin, The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449, *BS* 61 (2003.), 53-74
- GRAČANIN 2006: H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *SSI* 6 (2006.), 83-126
- GRAČANIN 2007: H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *SSI* 7 (2007.), 7-64
- GRAFENAUER 1951: B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, *ZČ* 4-5 (1950. - 1951.), 23-126
- GRAFENAUER 1952: B. Grafenauer, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, *HZ* 5 (1952.), 1-56
- GRAFENAUER 1969: B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, u: BENAC 1969, 29-55
- GRAFENAUER 1971: B. Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, *AV* 21-22 (1970. - 1971.), 17-32
- GRAßL 1985: H. Graßl (ur.), *Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike*, [Symposion Klagenfurt 1981], Beč - Graz - Köln 1985.
- GRÉGOIRE 1945: H. Grégoire, L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes, *Byzantion* 17 (1944. - 1945.), 88-118
- GUŠTIN 2002: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani: zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen: frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana 2002.
- HÄNSEL 1987: B. Hänsel (ur.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, [Südosteuropa Jahrbuch 17], München - Berlin 1987.

- HARDT 2002: M. Hardt, Slawisch-germanische Beziehungen an der mittleren Donau in der Merowingerzeit nach schriftlichen Quellen, u: TEJRAL 2002, 129-135
- HAUPTMANN 1928: Lj. Hauptmann, Les Rapports des Byzantines avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI^e siècle, *Byzantion* 4 (1927. - 1928.), 137-170
- HERŠAK - SILIĆ 2002: E. Heršak - A. Silić, Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest, *MET* 18/2-3 (2002.), 197-224
- HÖDL 1993: G. Hödl, Zur Geschichte des Alpen-Adria-Raumes im Frühmittelalter, u: HÖDL - GRABMAYER 1993, 11-35
- HÖDL - GRABMAYER 1993: G. Hödl - J. Grabmayer (ur.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, [2. St. Weiter Historikergespräche, 1991], Beč - Köln - Weimar 1993.
- ISKRA-JANOŠIĆ 2005: I. Iskra-Janošić, *Vinkovci u antici i srednjem vijeku*, Vinkovci 2005.
- JEDIN 1995: H. Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve* II, [Volumina theologica; sv. 19], Zagreb 1995.
- JURKOVIĆ - LUKŠIĆ 1996: M. Jurković - T. Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, [Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.], Zagreb 1996.
- KALDY-NAGY 1981: Gy. Káldy-Nagy, *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth - XIth Centuries)*, [Studia Turco-Bulgarica 5], Budimpešta 1981.
- KARAMAN 1994: I. Karaman (ur.), *Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb 1994.
- KATIČIĆ 1998: R. Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, [Biblioteka Theoria], Zagreb 1998.
- KLAIĆ 1982: N. Klaić, *Povijest Zagreba* I, [Biblioteka Povijesti], Zagreb 1982.
- KOLAR 1976: Sanja Kolar, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *PdZ* 2 (1976.), 103-116
- KOLLAUTZ 1979: A. Kollautz, Völkerbewegungen an der unteren und mittleren Donau im Zeitraum von 558/562 bis 582 (Fall von Sirmium), *ZFO* 28 (1979.), 448-489
- KOROŠEC 1954: J. Korošec, Podela naušnica sa zvezdolikim priveskom u slavenkim kulturama Jugoslavije, *GZMA* 9 (1954.), 77-86
- KOS 1902: F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* I (l. 501 - 800.), Ljubljana 1902.
- KOVAČEVIĆ 1966: J. Kovačević, Avari na Jadranu, u: TASIĆ 1966, 53-81
- KOVAČEVIĆ 1969: J. Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, u: BENAC 1969, 57-83
- KOVAČEVIĆ 1977: J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977.
- KRNIĆ 1978: Z. Krnić (ur.), *Pakrac 1945-1975.*, Pakrac 1978.
- LEMERLE 1981: P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans* II: *Commentaire*, Pariz 1981.

- LOTTER 2003: F. Lotter u suradnji s R. Bratožom i H. Castritiusom, *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*, Berlin - New York 2003.
- LJUBINKOVIĆ 1966: M. Ljubinković, Problemi arheoloških istraživanja VI-VII veka u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije, u: TASIĆ 1966, 83-99
- MADGEARU 1997: A. Madgearu, About *Lacus Mursianus* (Jordanes, *Getica*, 30 and 35), *BS* 58 (1997.), 87-89
- MAĐARIĆ 1984: V. Mađarić (ur.), *Ludbreg*, Ludbreg 1984.
- MAENCHEN-HELFFEN 1973: O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*, Berkeley - Los Angeles - London 1973.
- MAENCHEN-HELFFEN 1978: O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, Beč - Köln - Graz 1978.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6-9. X. 1981.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 9], Zagreb 1984.
- MAKSIMOVIĆ 1980: Lj. Maksimović, Severni Ilirik u VI veku, *ZRVI* 19 (1980.), 17-53
- MARGETIĆ 1992: L. Margetić, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *AV* 43 (1992.), 149-173
- MARGETIĆ 2005: L. Margetić, Etnogeneza Slavena, *RHAZU* 492 (2005.), 89-143
- MARKOVIĆ 1986: Z. Marković, Početna istraživanja lokaliteta Cerine III, *PdZ* 12 (1986.), 152-160
- MARKOVIĆ 1993: Z. Marković, Nekoliko zanimljivih arheoloških nalaza iz koprivničke Podravine, *MVj* 16 (1993.), 26-30
- MARKOVIĆ 1994: Z. Marković, Koprivnica i najuža okolica od pretpovijesti do kasnog srednjeg vijeka, *PdZ* 19-20 (1993. - 1994.), 107-127
- MARKOVIĆ 1997: Z. Marković, Osvrt na neke pretpovijesne i srednjovjekovne nalaze u Podravini, *PdZ* 23 (1997.), 33-52
- MARKOVIĆ 1998: Z. Marković, Početna istraživanja pretpovijesnog i srednjovjekovnog nalazišta Vratnec 2 kraj Koprivnice, *ObHAD* 30/1 (1998.), 51-54
- MARKOVIĆ 2003c: Z. Marković, Povijest naseljenosti koprivničkog kraja - od prvih početaka do razvijenog srednjeg vijeka, u: SLUKAN ALTIĆ 2003, 19-27
- MARKOVIĆ - ZVIJERAC 2000: Z. Marković - I. Zvijerac, Arheološko-povijesni slijed naseljavanja Torčeca i okoline, u: FELETAR - PETRIĆ 2000, 44-59
- MAŽURAN 1962: I. Mažuran, *Srednjovjekovni Osijek. Od rimske Murse do turskog Osijeka*, Osijek 1962.
- MILETIĆ 1967: N. Miletić, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, *GZMA* 21-22 (1966. - 1967.), 81-154
- MILETIĆ 1971: N. Miletić, Do završnih stoljeća srednjeg vijeka, u: RAVLIĆ 1971, 15-28
- MILETIĆ 1984: N. Miletić, Rani srednji vijek, u: BENAC - BASLER - ČOVIĆ - PAŠALIĆ - MILETIĆ - ANĐELIĆ 1984, 375-423

- MILETIĆ 1989: N. Miletić, Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini - komparativna razmatranja, *GZMA* 44 (1989.), 175-200
- MILOŠEVIĆ 2000: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, Split 2000.
- MILOŠEVIĆ - RAPANIĆ - TOMIČIĆ 2001: A. Milošević - Ž. Rapanić - Ž. Tomičić, *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, [Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Katalozi i monografije 10], Split 2001.
- MIRKOVIĆ 1971: M. Mirković, *Sirmium - its history from the I century A. D. to 582 A. D.*, u: POPOVIĆ 1971, 5-94
- MRKOBRAĐ 1983a: D. Mrkobrad, Kapela, Batajnica kod Zemuna - ostaci slovenskog i halštatskog naselja, *AP* 25 (1983.), 59-60
- MRKOBRAĐ 1983b: Dušan Mrkobrad, Selo Boljevci kod Zemuna - slovensko naselje, *AP* 25 (1983.), 63-66
- MÜLLER-WILLE - SCHNEIDER 1993: M. Müller-Wille - R. Schneider, *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen der Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte*, Teil I, [Vorträge und Forschungen 41], Sigmaringen 1993.
- NOVAK 1971: G. Novak (ur.), *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - Recherches et résultats*, Beograd 1971.
- PANTELIĆ 1993: S. Pantelić, *Najstarija povijest Hrvata*, Mainz 1993.
- PANTELIĆ 1997: S. Pantelić, *Die Urheimat der Kroaten in Pannonien und Dalmatien*, [Symbolae Slavicae 26], Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Pariz - Beč 1997.
- PANTELIĆ 2000: S. Pantelić, *Hrvatska krstionica*, Mainz 2000.
- PARCZEWSKI 2004: M. Parczewski, Slavs and the early Slav culture, u: *Ancient Europe 8000 B.C. - A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World*, ur. P. Bogucki - P. J. Crabtree, New York 2004., 414-417
- PETRIĆ 1995: H. Petrić, Ludbreg i ludbreška Podravina u srednjem vijeku. Osnovni tokovi razvoja, *PdZ* 21 (1995.), 29-36
- PETRIĆ 2000: H. Petrić, *Općina i župa Drnje. Povijesno-geografska monografija*, Drnje 2000.
- POHL 2000: W. Pohl, Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen, u: BRATOŽ 2000, 341-354
- POHL 2003: W. Pohl, A Non-Roman Empire in Central Europe: The Avars, u: GOETZ - JARNUT - POHL 2003, 571-595
- POPOVIĆ 1961: I. Popović, Quel était le peuple pannonien qui parlait μέδος et *strava?*, *ZRVI* 7 (1961.), 197-226
- POPOVIĆ 1971: V. Popović (ur.), *Sirmium I - Archaeological investigations in Syrian Pannonia / Arheološka istraživanja u Sremu*, Beograd 1971.
- POPOVIĆ 1986: V. Popović, Kuvrat, Kuver i Asparuh, *Starinar* 37 (1986.), 103-133
- PRITSAK 1983: O. Pritsak, The Slavs and the Avars, u: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, 15-21 aprile 1982*, [SS 30.2], Spoleto 1983., 353-432
- RAČKI 1877: F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 7], Zagreb 1877.

- RAPANIĆ 1978: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Znanstveni skup, Varaždin 22-25. X 1975.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 2], Zagreb 1978.
- RAPANIĆ 1981: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva, Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 6], Zagreb 1981.
- RAVLIĆ 1971: A. Ravlić, *Laktaši*, Laktaši 1971.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1995: A. Rendić-Miočević (ur.), *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*, [Katalog izložbe], Zagreb 1994.
- RIEDINGER 1969: R. Riedinger, *Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage*, München 1969.
- SCHRAMM 1995: G. Schramm, Venedi, Antes, Sclaveni, Sclavi. Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund, *JGO* 43/2 (1995.), 163-200
- SCHRAMM 1997: G. Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, [Südosteuropäische Arbeiten 100], München 1997.
- SCHWARZ 1956: E. Schwarz, Das Vordringen der Slawen nach Westen, *SOF* 15 (1956.), 86-108
- SEKELJ IVANČAN 1995: T. Sekelj Ivančan, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*, [BAR International Series 615], Oxford 1995.
- SEKELJ IVANČAN 2001a: T. Sekelj Ivančan, *Early Medieval Pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to 13th centuries AD*, [BAR International Series 914], Oxford 2001.
- SEKELJ IVANČAN 2001b: T. Sekelj Ivančan, Neki arheološki primjeri zaposjedanja ruševina antičkih urbanih cjelina u sjevernoj Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka, *PIAZ* 18 (2001.), 189-212
- SEKELJ IVANČAN 2001c: T. Sekelj Ivančan, Nove spoznaje o arheološkoj prošlosti koprivničke Podravine, *PdZ* 26-27 (2000. - 2001.), 243-252
- SEKELJ IVANČAN 2003: T. Sekelj Ivančan, Površinski nalazi srednjovjekovne keramike iz okolice Starigrada i Koprivnice, *ObHAD* 35/1 (2003.), 121-126
- SEKELJ IVANČAN 2004: T. Sekelj Ivančan, Ranokarolinško koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice, *PIAZ* 21 (2004.), 109-128
- SEKELJ IVANČAN - TKALČEC 2006: T. Sekelj Ivančan - T. Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *PIAZ* 23 (2006.), 141-212
- SEKELJ IVANČAN - ZVIJERAC 1997: T. Sekelj Ivančan - I. Zvijerac, Nekoliko srednjovjekovnih položaja u okolici Torčeca - Koprivničko-križevačka županija, *ObHAD* 29/2 (1997.), 65-69
- SEKELJ IVANČAN - TKALČEC - ŠILJEG 2003: T. Sekelj Ivančan - T. Tkalčec - B. Šiljeg, Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca, *PIAZ* 20 (2003.), 113-130

- SIMONI 1981: K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, u: RAPANIĆ 1981, 155-168
- SIMONI 1982: K. Simoni, Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka, *VAMZ* 15 (1982.), 251-261
- SIMONI 1984: K. Simoni, Ludbreg i okolica u ranom srednjem vijeku, u: MADARIĆ 1984, 73-79
- SIMONI 1995: K. Simoni, Ranosrednjovjekovno razdoblje / Katalog izložbe, u: RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1995, 153-159
- SIMONI 2004: K. Simoni, *Stenjevec - starohrvatsko groblje*, [Katalog izložbe], Zagreb 2004.
- SIMONYI 1955: D. Simonyi, Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien, *SSlavH* 1 (1955.), 333-361
- SKRŽINSKAJA 1957: E. Č. Skržinskaja, O sklavenah i antah, o Mursianskom ozere i gorode Novietune (Iz komentaria k Iordani), *VV* 12 (1957.), 3-30
- SLUKAN ALTIĆ 2003: M. Slukan Altić, *Povijesni atlas gradova III: Koprivnica*, Zagreb 2003.
- SOKAČ-ŠTIMAC 1978: D. Sokač-Štimac, Najstarija prošlost Pakraca i okolice, u: KRNIĆ 1978, 27-40
- SOKOL 1995: V. Sokol, Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, u: RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1995, 46-53
- SOKOL 1996: V. Sokol, Sjeverozapadna Hrvatska u ranom srednjem vijeku, u: BALAŽIĆ - VANDOR 1996, 83-89
- STANOJEVIĆ 1987: N. Stanojević, Naselja VIII-IX veka u Vojvodini, *RVM* 30 (1987.), 119-146
- STRBAŠIĆ 1997: M. Strbašić (ur.), *Požega 1227 - 1977*, Slavonska Požega 1977.
- SZENTPÉTERI 2002: J. Szentpéteri (ur.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, [Varia archaeologica Hungarica; knj. 13/1-2], Budimpešta 2002.
- SZŐKE 1996: B. M. Szőke, A muravidék kora középkori története [The Mura-region in the early Middle Ages], u: BALAŽIĆ - VANDOR 1996, 65-82
- SZYDŁOWSKI 1980: J. Szydłowski, Zur Anwesenheit der Westslawen an der mittleren Donau im ausgehenden 5. und 6. Jahrhundert, u: WOLFRAM - DAIM 1980, 233-237
- ŠAŠEL 1978: J. Šašel, Divinis nvtibvs actvs. Due Postille per San Martino di Bracara, *Historia* 27 (1978.), 249-254 (= ŠAŠEL 1992, 740-745)
- ŠAŠEL 1992: J. Šašel, *Opera selecta*, [Situla 30], Ljubljana 1992.
- ŠIMEK 1981: M. Šimek, Arheološki lokalitet Varaždin-Brezje. Rezultati rekonstrukcije tokom 1980. godine, *MVj* 4 (1981.), 25-32
- ŠIMEK 1986a: M. Šimek, Varaždin - Brezje, Varaždin, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 108
- ŠIMEK 1986b: M. Šimek, Donja Voća - spilja Vindija, Ivanec, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 87
- ŠIMEK 1987: M. Šimek, Rezultati probnih sondiranja Gradskog muzeja Varaždin u 1986. godini, *MVj* 10 (1987.), 42-47

- ŠIMEK 1994: M. Šimek, Nova nalazišta na području Zamlake, *MVj* 17 (1994.), 13-18
- ŠIMEK 1999: M. Šimek, Arheološka topografija, u: TEŽAK - ŠIMEK - LIPLJIN 1999, 31-39
- ŠIŠIĆ 1914: F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. čest 1. (do god. 1107.)*, Zagreb 1914.
- ŠIŠIĆ 1925: F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- ŠLAUS 1992: M. Šlaus, Kranio metrijska i paleopatološka analiza muških populacija iz dva avaro-slavenska lokaliteta: Privlake i Starih Jankovaca, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 1992.
- ŠLAUS 1993: M. Šlaus, Cranial Variation and Microevolution in Two Early Middle Ages Sites from Croatia: Privlaka and Stari Jankovci, *OA* 17 (1993.), 273-307
- ŠMALCELJ 1980a: M. Šmalcelj, Privlaka - Gole njive (opć. Vinkovci) - avaroslavenska nekropola, *AP* 22 (1980.), 143-144
- ŠMALCELJ 1980b: M. Šmalcelj, Stari Jankovci - Gatina (općina Vinkovci) - avaroslavenska nekropola, *AP* 22 (1980.), 142-143
- ŠMALCELJ 1992a: M. Šmalcelj, Privlaka-Gole njive, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 44-45
- ŠMALCELJ 1992b: M. Šmalcelj, Stari Jankovci-Gatine, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 48-49
- ŠTIH - PERŠIĆ 1981: P. Štih - J. Peršić, Problem langobardske vzhodne meje, *ZČ* 35 (1981.), 333-341
- TASIĆ 1966: N. Tasić (ur.), *Materijali III* [Simpozij praistorijske i srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965.], Beograd 1966.
- TEJRAL 2002: J. Tejral (ur.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*, [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19], Brno 2002.
- TEŽAK-GREGL - ŠMALCELJ 1992: T. Težak-Gregl - M. Šmalcelj, Otok-Gradina, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 40-41
- TEŽAK - ŠIMEK - LIPLJIN 1999: S. Težak - M. Šimek - T. Lipljin, *Županija varaždinska u srednjem vijeku*, [Katalog izložbe], Varaždin 1999.
- THOMPSON - HEATHER 1996: E. A. Thompson - P. J. Heather, *The Huns*, Oxford - Cambridge 1996.
- TOMIČIĆ 1968: Ž. Tomičić, Brezje kraj Varaždina - prahistorijsko i ranosrednjovjekovno nalazište, *AP* 10 (1968.), 237-238
- TOMIČIĆ 1975: Ž. Tomičić, O rimskim i ranosrednjovjekovnim arheološkim nalazima iz spilje Vindije, *GGMV* 5 (1975.), 25-45
- TOMIČIĆ 1978: Ž. Tomičić, Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji, u: RAPANIĆ 1978, 209-222
- TOMIČIĆ 1994: Ž. Tomičić, Vukovo i okolni kraj u starohrvatsko doba, u: KARAMAN 1994, 92-109 (= TOMIČIĆ 1999, 225-248)
- TOMIČIĆ 1996: Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovni kulturni krajobraz savsko-dravskog međuriječja, u: JURKOVIĆ - LUKŠIĆ 1996, 151-161

- TOMIČIĆ 1999: Ž. Tomičić, *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 1999.
- TOMIČIĆ 1999a: Ž. Tomičić, Arheološki zemljovid područja grada Slatine, u: TOMIČIĆ 1999, 167-195
- TOMIČIĆ 2000a: Ž. Tomičić, Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südbanonen (Nordkroatien), u: BRATOŽ 2000b, 255-298
- TOMIČIĆ 2000b: Ž. Tomičić, Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: MILOŠEVIĆ 2000, 142-161 (= TOMIČIĆ 2001a)
- TOMIČIĆ 2001a: Ž. Tomičić, Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: MILOŠEVIĆ - RAPANIĆ - TOMIČIĆ 2001, 76-95
- TOMIČIĆ 2001b: Ž. Tomičić, ...*Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur...* Pavla Đakona. Povijesna (renesansna) kartografija - novi izvor poznavanja hrvatskog ranog srednjovjekovlja, *PIAZ* 18 (2001.), 173-188
- TOMIČIĆ 2002: Ž. Tomičić, Keramika iz (ponekih) ranosrednjovjekovnih grobalja kontinentalnog dijela Hrvatske, u: GUSTIN 2002, 129-141
- TOWMIANSKI 1959: H. Towmiański, Lacus Mursianus, u: *Opuscula Casimiro Tymienicki septuagenario dedicata*, Poznań 1959., 211-224
- TRBUHOVIĆ 1982: L. Trbuhović, Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region, u: DUVAL - OCHSENSCHLAGER - POPOVIĆ 1982, 61-74
- TŘEŠTIK 1996: D. Třeštík, Příchod prvních Slovanů do českých zemí v letech 510-535, *ČCH* 94 (1996.), 241-262
- VEJVODA - ŠTIMAC 1977: V. Vejvoda - J. Štimac, Arheološki podaci Požeške kotline, u: STRBASIĆ 1977, 84-94
- VIDA 1999: T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.)*, [Varia Archaeologica Hungarica 8], Berlin - Budimpešta 1999.
- VINSKI 1952: Z. Vinski, Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica, *SHP* 2 (1952.), 29-56
- VINSKI 1954: Z. Vinski, Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?, *ArchIug* 1 (1954.), 73-82
- VINSKI 1958: Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *OA* 3 (1958.), 13-67
- VINSKI 1959: Z. Vinski, Ausgrabungen in Vukovar, *ArchIug* 3 (1959.), 99-109
- VINSKI 1960: Z. Vinski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini, *Iz starog i novog Zagreba* II, Zagreb 1960., 47-65
- VINSKI 1978: Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *VAMZ* 10-11 (1977. - 1978.), 143-208
- VINSKI-GASPARINI - ERCEGOVIĆ 1958: K. Vinski-Gasparini - S. Ercegović, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *VAMZ* 1 (1958.), 129-161

- WALDMÜLLER 1976: L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, [Enzyklopädie der Byzantinistik 51], Amsterdam 1976.
- WHITBY 1988: M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988.
- WOLFRAM 1987: H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907*, Beč 1987.
- WOLFRAM - DAIM 1980: H. Wolfram - F. Daim (ur.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederrösterreich*, [Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4], Beč 1980.
- WOLFRAM - SCHWARCZ 1989: H. Wolfram - A. Schwarcz, *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederrösterreich I*, [Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8], Beč 1989.
- ZEMAN 1966: J. Zeman, *Zur chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im bereich der Tschechoslowakei*, *ArchR* 18 (1966.), 157-189
- ŽERAVICA 1986: Z. Žeravica, *Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša*, *GZMA* 40-41 (1985. - 1986.), 129-209
- ŽIVANOVIĆ 1963: S. Živanović, *Knemični indeks ljudskih kostura iz avarske nekropole u Vojki*, *Starinar* 13-14 (1962. - 1963.), 237-239

Summary

SLAVS IN THE EARLY MEDIEVAL SOUTH PANNONIA

Based on written and archaeological materials, as well as relevant historiographic literature, the paper provides a systematic analysis of testimonies about the early presence of the Slavic ethnicity in South Pannonia in the early medieval period, from the first indications of Slavic presence in the Slavonian Danube Valley until the times of Carolingian incursion and the fall of the Avar Khaganate. It also addresses the issue of Slavic ethnogenesis and the role of the Avars in Slavic expansion in South Pannonia.

The first indications of the presence of proto-Slavic populations in the central Danube Region perhaps fall into the middle of the 5th century and the time of Hunnish domination, but it is impossible to offer a conclusive answer to this question, since neither the literary (Priscus) nor the archeological evidence provide sufficient proof. Perhaps it is only possible to state that such an assumption would not be unlikely considering the scope of the Hunnish state, i. e. that individual groups of proto-Slavic populations could have reached the Pannonian lowlands under Hunnish patronage. The hypothesis that the (proto)Slavs could have expanded to the central

Danube Region in the first half of the 6th century is somewhat more likely, but it, too, relies almost exclusively on the interpretation of literary sources (Jordanes, Martin of Bracara). Most likely it had been only an inflow of smaller (proto)Slavic groups, but their arrival had not passed unnoticed.

The actual period of Slavic expansion in central Danube Region began with the departure of the Langobards from Pannonia and with the establishment of Avar control in the Carpathian Basin. By the end of the 6th century or the beginning of 7th century, Slavic groups reached Istria in one direction of their onslaught, and in the other they reached the Eastern Adriatic Coast. Thanks to Avar support, the Slavs gradually managed to establish themselves in this broad region, including the area between the Drava and the Sava. The relationship between the Slavs and the Avars was not a mere relationship between subject people and superiors; it was considerably more stratified. It had to be, if for nothing else, for the numerical superiority of the Slavic ethnicity in comparison with the class of Avar power-holders. The Avars relied on their Slavic clients in many ways, but they were careful to impede the ethnogenetic processes and the formation of the warrior elite among the Slavs, because they could have generally jeopardized their position. The case of the Sermesians shows that such ethnogenetic processes were not unusual. The Sermesian rebellion and the fact that Slavs under Samon and Bulgarian groups broke free of the Avar sovereignty indicates the direction that the Avar state might have headed in if the Avars had not striven to suppress similar movements with broad bases.

The unobstructed expansion of the Slavic population in the Carpathian Basin under Avar patronage gradually gave rise to a Slavization of this region, additionally accelerated by the attractiveness of the Slavic way of life, which even the Avars themselves increasingly accepted as the character of their hegemony changed from active to passive. Naturally, the Avars did not lose their political and military supremacy, but now they had to build it in a symbiosis with the Slavic population and the need for their clients to accept the Avar control through identification with their lords. It is therefore not strange that more substantial ethnogenetic processes among the Slavs in the central Danube Region (and broader) started only after the Avar Khaganate collapsed under the attacks of the Franks, who based their system of rule on different principles.

(Sažetak prevela: Ana Levak Sabolović)

Key words: Slavs, Avars, South Pannonia, early medieval period, ethnogenesis